

Итало ФРАНКИ

Буюк банкир*Икки қисмдан иборат комедия***БИРИНЧИ ҚИСМ***1792 йил, 22 октябрь.*

ШАХСЛАР

Натан Готшилд.
 Маркиз де-Сен-Каст.
 Ионафан бен-Манассия.
 Леонид.
 Ҳораций Коклес Брикабрак.
 Марк-Юний Брут.
 Исаак.
 Рита — Натаннинг хотини.

Воқеа Франкфуртдаги яҳудийлар маҳалласида ўтади.

Франкфуртнинг яҳудийлар маҳалласида Натан квартирасининг биринчи қаватидаги қоронгу, зах, ғарибона хона; ичкарилиқда готик услубдаги дераза, ичкарига очиладиган кўча эшик; ўнг томонида эски харрак, унинг ёнида қимматбаҳо тошлар тарашланалган чарх; чапда бир неча вазмин, яйдоқ, нақшин антик стул, чарх тепасида занжирга осилган қадимий шамдон; чапроқда эса катта кресло, ёнида бешик; бешиқдан бериди, саҳна олдида яқинроқ жойда катта кўҳна ўчоқ ёки камин, у юқори қаватга олиб чиқадиган зинапоёга туташган; қарши томондаги эшикча ҳам кўчага олиб чиқади. Деворлар бўйлаб немис пиво кружкалари, хумчалар, ошхонага хос бошқа илиш-товоқлар терилган рафлар.

Ваҳоб
РЎЗИМАТОВ
таржимаси

Итало Франки — XIX аср Италия адабиётининг кўзга кўринган вакилларида бири. “Буюк банкир” асарини рус драматургиясининг асосчиси А. Н. Островский таржима қилиб, “Отечественные записки” журналида 1870 йили эълон қилган. “Театральная энциклопедия”да Франки асарининг рус саҳнасида катта муваффақият қозонгани қайд этилган.

Бизнинг кунларимизда “Буюк банкир” асарининг аҳамияти катта. Биз бозор иқтисодиёти шароитида яшаш ва ишлашга ўрганмоқдамиз. Бундай пайтда банклар ва банкирларнинг хизмати беқиёс. Итало Франки асари бизга банкирлар қандай одамлар эканини тушунишга, уларнинг жамият ҳаётидаги ролини англашга ёрдам беради.

*Иззат СУЛТОН,
 Ўз ФА сининг ҳақиқий аъзоси.*

БИРИНЧИ САҲНА

Ионафан (*қўлида елимланган конверт кўтарганча ўрта эшикдан кириб келади*). — Натан ҳали ишга тушмабди. Ваҳоланки, илгари, албатта, эрталаб соат саккизданоқ чархини айлантираётганини кўрардинг, аммо уйланганидан бери қимматбаҳо тошлар у билан терс бўлиб қолди... Бечора! (*Чўнтагидан пул ўралган тургакни олади*.) Мен бунга кеча Натан ўзининг номидан сотиш учун топширган бриллиант тўқа учун олдим. Жин урсин, бу тўқа нима тасодиф билан унинг қўлига тушиб қолди экан? У мени, бу бир дўстимнинг илтимоси, деб ишонтирмоқчи бўлди... Бўлмаган гап, бу қанақа дўстлар эканлигини яхши билемиз. (*Конвертни қўлида салмоқлаб кўраркан*.) — Мана, тагин бир конверт, почтадан олдим, унга аталган экан. (*Адресини ўқийди*). “Франкфуртнинг яҳудийлар маҳалласидаги Натан Готшильднинг уйида яшайдиган табаа Бон-Анфанга...” Нима экан бу? Анчагина вазмин. (*Аланглайди*.) Натандан ҳамон дарак йўқ! Ҳолбуки, французлар шаҳарга кириб келаётишибди, ана шундай томошани кўришдан маҳрум бўлишни хоҳламайман! Натан (*Ён эшикка бориб*.) Ҳой! Ҳой! Натан Готшильд!

ИККИНЧИ САҲНА

Натан зинапоя юқорисидаги эшикдан чиқади. Ионафан.

Натан. — Иш!.. (*Ионафанга секинроқ гапиришни имо қилади. Чаққонлик билан бешик олдига боради*.) Йўқ, йўқ, қаттиқ ухлаётибди, шўрлик мурғак! (*Алам билан хўрсинади*.) Оҳ! Қани энди ота-онаси ҳам шундай ухлай олсалар!

Ионафан. — Ҳм! Раввин сизнинг қаттиқ ухлаётганингиздан аччиғланаётибди.

Натан. — Бу киноялари билан нима демоқчи эканлигини биламан. У менга доимо қаҳри қаттиқлик билан қарайди! Динда муҳаббат ҳақида нечоғли кўп амр қилинган бўлса, фидойиларининг қаҳрлари ҳам шу қадар қаттиқдир.

Ионафан. — Дўстим Натан, мен бу ишларга аралашмайман. Раввин кўзни юмдирадиган уйку ҳақида гапирадими ё виждонни ғафлат бостирадиган уйку ҳақида гапирадими, менга бунинг фарқи йўқ, агар менга топшириқ берсалар, сизга хизмат қилишга тайёр бўлганимдек, унга хизмат қилишга ҳам тайёрман. Сиз кеча менга тўқани сотишни топширган эдингиз, (*унга ўроғлик пулни узатади*) мана, пулини ҳам олинг, аммо мен ҳам хизматим учун бирон нима олишим керак-ку.

Натан (*пулни жон ҳолатда олиб*). — Қанча? Қанча? (*Санайди*.) Ўн беш талер! Қасам ичиб айтишим керакки, у ўттиз талер турарди...

Ионафан. — Ўзингиз менга, уни тезроқ пулла, тўқа меники, деган эдингиз.

Натан. — Йўқ, ҳар талерга уч чақа бериш шарти билан воситачиликка олган эдим; оқибатда қирқ беш чақа йўқотибман... Эҳтимолки, эллик чақа йўқотгандирман... Мусо алайҳисалом ҳурматиға қасам ичаман! Бунга имоним комил...

Ионафан. — Бозорга нега ўзингиз чиқа қолмадингиз?

Натан. — Негами? (*Ионафанга эмас, гўё бировларга мурожаат қилаётгандек, чуқур нафрат билан*) Натан Готшильдга қўл бергиси келадиган биронта ҳам яҳудий йўқлигини билади-ку ахир! Медиклар орамизда мохов баргараф этилган, деб даъво қиладилар. Бу — ёлғон, Ионафан! Ахир мен Франкфуртдагилар орасида мохов эмасманми? Ахир қўлларимиз моховга чалинган эмасми, ахир нафасим рутубатли эмасми, ахир пулларим юқумли эмасми? Сиз бўлсангиз, ўзинг савдо қил, дейсиз! Ташаккур, Ионафан, бен-Манассия, холис маслаҳатингиз учун ташаккур.

Ионафан. — Кимдан шикоят қилмоқчисиз ўзи, Натан? Ўз хоҳишингизга яраша бўлди, — қонунларимизни биласиз, шунга қарамай...

Натан. — Шунга қарамай масиҳий қизига уйландим, сизлар эса мени сизлар билан мулоқотда бўлишимдан, йигинларингиздан, қонунларингиздан, савдо-сотик қилишимдан маҳрум этдинглар... Ҳа, ҳа, рост, мен шуни хоҳлаган эдим. Бордию, барча пайғамбарлар биргалашиб, агар сен хотинингдан воз кечсанг, маҳрум бўлган нарсаларингнинг ҳаммасини қайтариб берамиз, деб шарт қўйсалар ҳамки, мен кўнмасдим... Иегова руҳига қасам ичаман! Ионафан бен-Манассия, мен кўнмасдим!

Ионафан. — Ростини айтганда, сизнинг Ритангиз олижаноб бир зот, зотан масиҳий бўлса ҳам.

Натан. — Олижаноб бир зот! Мен бутун умр бўйи қимматбаҳо тошлар билан савдо қилдим, Ионафан, айтишим мумкинки, бу тош унга сарф қилган маблағларим учун арзигулик... Бу жуда катта маблағ. (*Хўрсинади.*)

Милтиқ товушлари, халойиқнинг ҳайқириқлари эшитилади.

Бу нима тўполон?

Ионафан. — Халқ ана шу ҳайқириғу намоишлар билан Франция республикасининг солдатларини қарши олаётибди. Мен ҳам чиқиб халоскорларимиз шарафига қичқирмоқчиман. (*Кетаётиб.*) Эҳ, почтадан сиз учун олиб келган пакетни бериш эсимдан чиқаёзибди. Хайр, Натан! Виват! (*Чиқиб кетаётиб.*) Яшасин озодлик! Яшасин биродарлик! (*Қичқирганча чиқиб кетади.*)

Кўчадаги қичқирқлар яна бир қанча вақт давом этади.

УЧИНЧИ САҲНА

Натан (*ёлғиз*). — Каи Адонаи! Бақиринларини қара-я! Томоқларингиз йиртилиб кетсин! Яна бир пас бўкиришса, қизалогимни уйғотиб юборишади. (*Бешикка имо қилади.*) Озодлик! Биродарлик! Кошки бу сўзлар астойдил айтилаётган бўлса! Унда задагонлар яҳудийларга зулм қилмаган бўлардилар, яҳудийларнинг қўлларида яҳудийларга қарши қонунлар бўлмасди. Агар бу сўзлар ҳақиқатан чин бўлганда, бизнинг шўрлик авлодимиз учун Мусо бахш этган озодликка ўхшаган озодлик бошланарди. Куллик барҳам топарди, сафолат барҳам топарди, одамлар жониворлар бир-бирларидан яширинганларидек, бир-бирларидан яширинмас эдилар.

Шу сўзларнинг охирида, Ионафан ёпмай чиқиб кетган эшикдан биров қувиб келаётгандек маркиз де-Сен-Каст югуриб киради

ТҮРТИНЧИ САҲНА

Маркиз де-Сен-Каст ва Натан.

Натан (*қайрилиб қараб*). — Ким у?

Маркиз кўзигача бурканиб турган плашини стулга ташлайди.

Табаа Бон-Анфан...

Маркиз. — Чиқиб қаранг-чи, дўстим!

Натан чиқиб кетади.

Ишонаманки, бу очарвоҳ санкюлотларни изимдан чалғитдим, шекилли. Мана шу аблаҳлар билан бир заминда туғилганимизни эътироф этишга ожизман... (*Нафрат билан.*) Фуф!

Натан (*қайтиб кириб эшикни темир болт билан беркитади*). — Кўча бўм-бўш; бутун маҳалла француз қўшинларини қаршилагани чопибди. Сиз ҳам югуриб боришингиз керак эди, табаа.

Маркиз. — Мен тилёғламалик қилмоқчи эмасман, жаноб Натан; мен қора халқнинг бақиринларини ёмон кўраман.

Кўчада қарсақлар.

Натан. — Эшитаётибсизми? Яшасин озодлик, биродарлик, тенглик! Ана шу ҳайқириқларни эшитганда юрагингиз қувончдан ҳаяжонланмайдими?

Маркиз. — Ҳаяжонланади-ю, лекин қувончдан эмас. Мабодо сиз бу замзамани, қолаверса, “a la lanterne” деган муттасил такрорланувчи нақорати билан менга ўхшаб қанчадан-қанча бор эшитган бўлсангиз, бу қадар завқланмас эдингиз. (*Ала-*

нглаб ва деразадан қараб.) Аммо, ажойиб дўстим, очиқчасига кўча қолайлик: сизнинг мендан бирон шак-шубҳа қилаётган жойингиз йўқми?

Натан. — Йўқ, мен билсам керак.

Маркиз (*сапчиб тушиб*). — Нимани?

Натан. — Сиз муҳожирсиз, аслзодасиз; ҳайдаб чиқарилган мамлакатларига қурол-яроғ ёрдамида қайтиб келмоқчи бўлган шаҳзодаларнинг қўшинларига ўтиб кетиш ҳаракатидасиз. Шунисини ҳам аниқ биламанки, сиз Франкфуртда пул важдан қисилганингиздан чор-ночор ушланиб турибсиз. Тасодиф сизни менинг ғарибона кулбамга бошлаб келган, сиз бир буюмни сотмоқчи бўлиб, менинг воситачилигимдан фойдаланиш ниятидасиз. Ўша кундан буён пулга муҳтожлигингиз бир неча бор меникига келишингизга мажбур қилди. (*Маркизнинг ёқасига тўғналган тўғноғични кўздан кечираркан*). Мана ажабтовур бриллиант. Асл олмос, қабзасига мос тушган. Мишна номига қасам ичаман! Буни қара-я, кўча-кўйда бриллиант тақиб юрадиган одамлар ҳам бор экан-а! Хўш, ана шу тақинчоғингиз учун қанча сўрайсиз? А? Ўйлашимча, бунга харидор топса бўлади, 50 талерга олар, воситачилигим учун менга алоҳида тўлайсиз.

Маркиз. — Ташаккур. Токи каллам елкамда экан, бриллиант турган жойида гураверди. Бу отамнинг ўлим олдидаги совғаси.

Натан. — Булар ҳаммаси ғоят ажойиб. Назаримда, токи пулга муҳтож экансиз, уни пулга айлангирсангиз яхши бўларди.

Маркиз. — Бундан ташқари, бугун генерал Нейвингерд билан Франкфуртга кирган санкюлотлар шу тўғнағични кўриб, мени танишлари мумкин.

Натан. — Уларнинг кўлига бориб туриш учун бугунги тантаналар жуда ҳам қулай шароит ярати беради, маркиз...

Маркиз. — Маркиз?!

Натан. — Де-Сен-Каст.

Маркиз. — Ҳе, йўқ! Йўқ! Кечирасиз! Ҳозир унвонлар йўқ қилинган, мени содлагина табаа Бон-Анфан деб атайдилар.

Натан. — Ҳа, сиз менга почтадан олишни буюрган хатнинг адресида шундай дейилган, аммо тўқангазда: маркиз де-Сен-Каст деб нақш этилган эди. Нарсаларингизни яхудиёлар маҳалласига олиб боришдан олдин уларга ёзилган номингизни мумкин қадар қиртишлаб ўтиришингиз керак бўларди. Аммо хотиржам бўлинг, мен сиздан кўра эҳтиёткорроқ иш тутдим... Мана пулингиз, ўн беш талер, санаб олинг; мен воситачилигим учун ҳар талердан уч чақадан чегириб қолдим.

Маркиз (*индамай тургач*). — Мен сизнинг ихтиёрингиздан! Афтидан, мени қанчага пуллашни ўйлаётганга ўхшайсиз. Сиз қанча пуллигини очиқ айтаверинг; унда кўрамиз, балки менга ёрдам беришингиз фойдалироқ бўлар.

Натан. — Мана бу конверт шу ҳисоб-китобимизда иш бериб қолар. (*Ионафан олиб келган конвертни кўрсатади*.)

Маркиз. — Менинг номимга келган конвертми? Мен уни кутаётган эдим. Ҳа, (*ясама бепарқлик билан*) булар менинг оилавий қоғозларим. (*Конвертга кўлини чўзади*.)

Натан. — Йўқ, кечирасиз. Бу банк билетлари экан.

Маркиз (*нафрат билан*). — Очиб кўрдингизми?

Натан. — Э, йўғ-э! Пайпаслаб кўрсам бас; бармоқларим жуда сезгир.

Маркиз (*конвертни очади*). — Ҳа, ҳақ экансиз. Бу ишда сизнинг кўзингиз пишган экан... Бошқарувчимизсиз, сиз, мен ҳеч нарса тушунмайман... Айтинг-чи, бу билетлар қанча туриши мумкин? (*Конвертни унга беради*.)

Натан (*билетларни кассирларга ўхшаб чаққонлик билан санаркан*). — Гамбургдаги курсга кўра — икки юз минг талер, бир неча чақа кам-кўпи билан; Лондондаги курс бўйича — кам билан уч минг талерга яқин. (*Беиболик билан*.) Маркиз, пулингиз миллион франк экан; энди кўрдингизми каллангиз анчагина қиммат туришини. (*Конвертни беради*.)

Маркиз. — Жуда соз. Менинг калламни сотмоқчи бўлган одамга мана бу пул билан ҳақ тўлайман. (*Бир жуфт тўппончасини кўрсатади*.)

Натан. — Йўқотинг, йўқотинг тўппончангизни!

Маркиз. — Ҳа? Кўрқасизми?

Натан (*ҳушини йиғиб*). — Мен, шўрликкина қизалоғимни уйғотиб юборманг, деб кўрқаман... Йўқ, жаноб маркиз, тўппончага ёпишманг; менинг ҳаётим бу пулларнинг энг кичкина улушига ҳам арзимади... сизнинг ҳаётингиз ҳам...

Маркиз. — Менинг пулим қанчалигини ўзингиз кўрдингиз!

Натан. — Ҳа, нима деб ўйлайсиз, агар мен сизни сотгудек бўлсам, улардан қанчаси менинг ҳиссамга тегар экан? Қолаверса, кафолат берган кишиларингни ўққа рўпара қилиш бемаза иш эмасми?

Маркиз. — Назаримда, сиз жаноб Робеспьер ва шерикларининг партизанига ўхшайсиз! Ҳозир менинг кимлигимни сиз билиб турибсиз; мен аслзода муҳожирман, қонун ҳимоясидан маҳрум одамман.

Натан. — Мен учун сиз аввало ваколат берган мижозимсиз. Менинг ажлодларим олтин танани ёқтирганлар; мен ҳам пулни ёқтираман, аммо меҳнат билан топилган пулларни. Қон юққан пул хонавайронликка олиб боради. Мен сизнинг сирингизга хиёнат қилмайман. *(Бешикнинг олдига боради.)*

Маркиз. — Бунинг учун мен сизга қай йўл билан ҳақ тўлай?

Натан. — Яқин кишингизга, иш устида алоқадор бўлган яхудийга марҳаматлироқ бўлинг... Ҳам... Кейин... *(Ҳаракатларидан хотини таъсирида юзага келган олдинги олижаноб ва беғараз ҳисларининг ўрнини пулга, даромадга ўчлик ҳисси эғаллаётганлиги намён бўлади.)* Агар сиз *(тўғнағични кўрсатиб)* шу бриллиантингиздан кечиб, воситачилигим учун қийишмай ҳар бир талердан, чунончи, йигирма чақадан тўласангиз...

Маркиз. — Мен буни бошқа вақтда эслатарман, бугун мен Франкфуртдан Кобленцга жўнашим керак. Рухсат этсангиз, хизматларингиз учун шу кичкина инъомни тақдим этсам. *(Унга банк билети беради.)*

Натан *(уни ишонинқирамай кўздан кечираркан)*. — Минг франкли билет-а?

Маркиз. — Агар рад этсангиз, мени ранжитасиз. Хўш, нега иккиланаётибсиз?

Натан. — Бу Франция билети... Шахс номига берилган... Тақдим этувчининг имзосисиз менга фойдаси йўқ.

Маркиз *(стол томон бориб, билетга имзо қўяди-да, Натанга беради)*. — Мана... қизалофингизга мендан хотира.

Натан. — Ташаккур, ташаккур, бунга у муҳтож; шўрликкина, биз ҳам, ҳаммамиз. *(Чап томонга ўтиб.)* Биз шу қадар камбағалмизки! Шу қадар камбағалмизки!

Маркиз. — Энди, дўстим, сизга ташаккур айтаман, яхши қолинг. *(Унга қўлини узатади.)*

Натан. — Наҳотки? Сиз моховга қўл узатишдан кўрқмайсизми? Сиз-а? Маркиз, масиҳий бўлсангиз, ҳолбуки, менинг биродарларим уни сиқишни истамайдилар! *(Қўлини сиқади)*. Сизни Йегова ўз паноҳида асрасин! Яхудийнинг дуоси масиҳийга зиён етказмайди. *(Эшикни очиб, кўчага қарайди.)*

Маркиз плашига бурканиб, остонадан ҳатлаб ўтмоқчи бўлади. Натан уни шартта тўхтатиб, маркизни яхшилаб яшириш учун эшикни катта очади-да, уни эшик орқасига беркинишга мажбур этади, ўзи эса қарийб ташқарида, остона олдида туриб қолади. Барабанлар гумбури эшитилади, кейин Франция республикасининг ёмон кийинган, чувринди солдатлари ўтадилар.

(Маркизга оҳиста.) Французлар. Жонингиздан умидингиз бўлса чурқ этманг. *(Эшикдан туриб қичқиради.)* Озодлик, биродарлик, тенглик! *(Халойиқнинг орқасидан қараб қолади.)* Кетди нажоткорларимиз! *(Эшикни беркитади.)*

Маркиз. — Жаллодлар! Ҳа, уларнинг қўлларига тушиб қолсам борми!

Натан. — Бир дақиқа олдин чиқсангиз, уларнинг ўртасига тушиб қолардингиз. *(Яна қарайди.)* Бизнинг майдонимизга манзил ташлашди... Куролларини суянчиқларга кўяётишибди. Измаил Вольф уларга вино ташиётибди... Кўчаларга соқчилар кўяётишибди.

Маркиз. — Меҳмонхонага қайтиб бориш учун уларнинг олдидан ўтиб кетишим керак... Борди-ю, мени тўхтатишса нима бўлади?..

Натан. — Сўзларингизга қараб сизни француз деб ўйлайдилар, муомалангизга қараб — зодагон эканлигингизни биладилар. Ёнларингизни тинтадилар... Қўлингизда табаалик билетингиз борми?

Маркиз. — Йўқ! Қароқчилар! Мен уларнинг паролини биламан... Жонми, ҳамёнми!

Натан. — Йўқ, ҳам жон, ҳам ҳамён! Сизнинг паролингиз шундай бўлиши керак, сиз зоту насабингизни сира ҳам яшира олмайсиз.

Маркиз. — Қандай қилиб кетсам бўлади? Жоним парвойимга ҳам келмайди, аммо бу пул...

Натан. — Офарин! Тўғри айтасиз! Пулнинг гамини енг!

Маркиз. — Бу хотиним билан ўғлимга қолдирадиган бутун меросим. (*Бир оз мулоҳаза қилиб кўргандан сўнг.*) Натан, сизларга ишониб топширсам бўладими?

Натан. — Энди бу тўғрида сўраб ўтиришингизнинг сал мавриди ўтди.

Маркиз. — Ҳа, тўғри, мен сизга ишонишим керак... Сиз менга ҳалоллигингизни исботладингиз, бўлмаса, бор-йўғимни ўзингизники қилиб олишингиз мумкин эди. Мен сизга мутлақо ишонаман, қайтиб келгунимча мана бу пакетни сақлаб туринг.

Натан. — Сиз бечора яҳудийга бир йўла пулингизни ҳам, ҳаётингизни ҳам ишониб топширмоқчимисиз?

Маркиз. — Бошқа йўл йўқ, қолаверса, мен сизга мутлақо ишонаман. Мен “Оқ от” меҳмонхонасига қайтиб боришим керак. “Бизнинг ишимиз”ни фош қилиб қўйиши мумкин бўлган қоғозларни йўқотишим лозим.

Натан. — Яъни, сизнинг...

Маркиз. — Уларни йўқ қилгандан кейин...

Натан. — Ундан олдинроқ ўзингизни йўқ қилишса-чи?

Маркиз. — На чора? Мен таваккал қиламан: пулларимни хавотирсиз қолдираман — бу менгагина даҳддор; ҳаётимни қурбон қилишни эса ҳаёлимга ҳам келтирмайман — бу қиролимга даҳддор. (*Кетмоқчи бўлади.*)

Натан (*кифтини учириб, ўзига ўзи*). — Бу масиҳийларнинг одатлари ғалати. Шошманг! (*Плаши билан унинг кўкси ва бўйинини ўрайди.*) Бриллиантингизни яширинг, васвасага солишингиз мумкин...

Маркиз. — Э, ҳа! Тўғри айтдингиз, дўстим. Бриллиантни кўрганда тенглик, биродарлик ҳам хотин аҳлига ўхшаб ўзини тийиб туролмайди. (*Кетади.*)

БЕШИНЧИ САҲНА

Натан (*ёлғиз. Эшикни пухта ёпиб, деразадан қарайди*). — Афтидан, винони кўрганда ҳам ўзларини тийиб туролмас эканлар. Назаримда, халоскорларимиз ғирт маст бўлиб қолишибди, шекилли. Агар шу тариқа кетаверса, кечасига бориб Измаил Вольфнинг охириги бочкасигача қоқлашса керак. Маркизнинг аҳволи нима бўлди экан? Ҳозирги дақиқада унинг ҳаёти хавф остида. Ҳа, яхши бўлди, у соқчиларнинг олдидан бемалол ўтиб кетди. Офарин, офарин! Плашингизга бурканиб олинг. (*Имоишора қилади.*) Вой! Сержант уни тўхтатди, кифтига қўлини ташлади. Вой, вой, вой! Иш чатоқ! Унга ичишни таклиф қилаётибди. Эҳ, жаноб маркиз! Ўзингиз айтганингиздек, бу қароқчилар билан бирга ичиш сизга қандай хузур бағишласа керак. Аммо бу сизнинг омон қолишингиз учун зарурки, гап-сўз бўлиши мумкин эмас... У йўлида давом этаётибди... У озод! Энди унинг ўзи ҳам, ажойиб банк билетлари ҳам хавфдан халос. Мана улар, полапонгиналарим, ардоқдиларим! (*Деразани ёпгач, билетларни кўксига босганча саҳна олдига қайтиб келади.*) Мен унинг халоскорларимиз панжасидан омон чиқиб кетганидан мамнунман, менинг тўғримда, бундай ният қилмаган, дейиш мумкин эмас. Фақат ичи қора одамларгина менинг тўғримда шундай деб ўйлашлари мумкин. У менга эҳтиром билан қўл узатди, бўлмаса аллақачонлардан буён Ритадан бошқа ҳеч ким бундай қилмаган эди. Аммо бу қимматбаҳо қоғозларни яшириб қўяй. (*Уларни кўздан кечириб.*) Булар ҳам ўтказилган пуллар... Ҳаммаси ҳам яҳудийларга ўтказилган... Пул муомаласи борасида бу буюк халқ! Мана Мейёрнинг имзоси! Мана Оппенгеймнинг имзоси! Буниси Мендельсоннинг имзоси! Бу банкларнинг ҳаммасида доимо кераклича олтин жамғарилган бўлади. Векселлар эса масиҳийларники! Фуй! (*Нафрат билан, кейин уни салмоқлаб, кўздан кечираркан.*) Калласи бор одам қўлида бундай сармоя билан дадил биржага бораверса бўлади: давлат фондларини бойликлар худди денгиздаги бўрон вақтида қўзғалган долгаларга ўхшаб кўтарилади ҳам, пасаяди ҳам... Ҳозир соф пуллар эпчил одам учун эллик фоиз фойда келтириши мумкин. (*Пул ўтказилган қоғозларни ўпиб.*) О! Муқаддас фаришталар! Агар сизлар меники бўлганларингизда борми, мен сизларни нечоғли қадрлаган бўлардим. (*Сукут.*) Муқаддас пайғамбарлар! (*Таажжуб ва завқдан қичқириб юборади.*) Довдир, мендан тилхат олмай кетиб қолибди!.. Ҳаттоки

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

сўрамабди ҳам!.. Масиҳийлар шу тариқа хонавайрон бўладилар-да! Унинг калласи дақиқа сайин учиб кетиши мумкин. На тилхату на гувоҳлари бор!.. Мен билан қанчадан-қанча вақт оч-наҳор яшаган шўрлик Ритагинам... Қизалоғим ҳам... (*Векселларни титроқ билан ғижимларкан.*) Йўқ! Йўқ, кўзларимдан даф бўл! Буларнинг ҳар бир варағида Азозилнинг муҳри бор... (*Билетларни ўрайди.*) Уларни ҳозироқ конверти билан ёпиштириб қўйиш керак! (*Гугурт ёқиш учун ўчоқ олдига боради.*) Шўрликкиналар!.. Уларни қулфлаб қўйиш керак! Аммо уларни ер юзи бўйлаб парвоз қилдириб, юзтасини юзтадан болалатиш қандай маза бўларди. (*Билетли конвертни ёпиштирмоқчи бўлади.*) Оҳ! Кўркини яна бир марта томоша қилай-чи. (*Билетларни санайди.*) “Уч ойдан сўнг беш минг талер тўлансин. Оппенгейм”. “Тақдим этувчига олти минг беш юз тўлансин. Рейзель”. Буниси масиҳий, аммо яхши банкир, салобатли одам. “Ўн минг...”

ОЛТИНЧИ САҲНА

Рита ва Натан

Рита қўлида сават билан ён эшикдан киради, кўрққан, билетларни кўздан кечиришга берилиб кетган Натан уни сезмайди.

Рита (*бешикка яқинлашиб*). — Худого шукр, шовқиндан уйғониб кетмабди.

Натан (*тез ўгирилиб, беихтиёр билетларни яширади*). — Рита! Эҳ! (*Нафасини ростлаб*). Хўш, каштангни сотдингми?

Рита. — Ҳа, мана пули, Натан! (*Пулни беради.*)

Натан пулни ҳамёнга жойлагач, чўнтагига солиб қўяди.

Франкфуртнинг энг чеккасига олиб бориб сотсам бўлар экан, у ердагилар мени ҳали танишмайди.

Натан (*унинг олдига югуриб бориб, ташвиш билан*). — Сенга нима бўлди, жоним? Нега оқариб кетдинг, тобинг қочдимми?

Рита. — Йўқ, буларнинг ҳаммаси бир дақиқада ўтиб кетади. Мен бир воқеани кўрдим, Натан. Француз солдатлари...

Натан. — Бизнинг халоскорларимиз.

Рита. — Халоскорлар эмиш! Оҳ, Натан! Лабларда ҳазин сўзлар билан, кўзларда ҳайвоний мастлик билан, қўлларда қон билан келадиган озодлик, гуссали озодлик.

Натан. — Қон дейсанми?

Рита. — Фаро кўчаси бўйлаб келаётганимда улар қандайдир бир бахти қарони ўлдиришаётган эди. (*Юзини қўллари билан яширади*). Назаримда, ҳозир ҳам худди кўз ўнгимда тургандек.

Натан. — Ўлдиришаётганмиди? Фаро кўчаси “Оқ от” меҳмонхонасининг яқинида! (*Чуқур ўйланиб қолади.*) Айт-чи, Рита, у французмиди? А?

Рита. — Ҳа, айтишларича, муҳожир экан.

Натан (*санчиб туриб*). — Муҳожир!.. Ўрта ёшларда, катта плашда, қўйлагининг ёқасига тўғнағич қадалган, ажойиб бриллиант кўзли тўғнағич.

Рита. — Мен қараганим йўқ. Қон оқаётганини кўрдиму эс-хонам чиқаёзиб югура қочдим. Кўрсанг ваҳманг келади!

Натан (*ўзига-ўзи*). — Борди-ю, бу маркиз бўлса-чи! Бориб кўзим билан кўришим керак. Фаро кўчасида деддингми? (*Кетаётди.*) Чопқиллаб бориб, ҳозир қайтиб келаман, Рита.

Рита. — Мени ёлғиз ташлаб кетма! Улар бу ерга келишлари ҳам мумкин.

Натан. — Хўп, келсалар, хуш келибдилар! Улар бизнинг биродарларимиз, улар мустабиллар, золимлардан бошқа ҳаммага биродар.

Рита. — Ҳамма яҳудийлар бадавлат ҳисобланади, уларнинг фикрича, бадавлатлар ҳам золим ҳисобланади.

Натан (*ўзига-ўзи*). — Ҳа, бу тўғри, унда билетлар ҳам уларнинг қўлига ўтиб кетади... Рита, жоним, сенга ишонсам бўладими?

Рита (*ҳайрон қолиб*). — Натан!

Натан. — Сенинг юрагинга ишонишим мумкин; лекин жуда кўрқоқсан.

Рита. — Сен ёнимда экансан, ҳеч нарсадан қўрқмайман. Бундан ташқари, солдатларнинг бу ерга келиши бўлмаган гап... Бу ердан нимани олиб кетишарди?..

Натан (*бармоғи билан нўписа қилиб*). — Тс... Буни қара! (*Билетларни кўрсатади*.)

Рита. — Бу нима?

Натан (*кучли ифода билан*). — Мильён.

Рита. — Ўтказилган пуллар-ку! Қўлингдаги банк билетларими, Натан?

Натан. — Буларни менга ҳозиргина бир муҳожир, роялист француз қолдириб кетди; ким билади, сен кўрган одам ўша эмасми экан, ўшани ўлдиришмадимикан?

Рита. — Ҳе, йўқ! Худоё, ўша бўлмасин.

Натан. — Мен ҳам шундай дегим келади, аммо... аммо-чи? (*Очкўзлик таъсирида*.) Бизнинг қашшоқлигимиз билан бойлик ўртасида гов бор... Энди ўша гов... балки барҳам топгандир?

Рита. — Айт-чи, Натан, ўша француз пулларининг ихтиёрини сенга бус-бутун ишониб топшириб кетдими?

Натан. — Ҳатто мендан тилхат ҳам сўрамади.

Рита. — Сен ҳам унга буни эслатмадингми... Эҳ, Натан, Натан! (*Таъна ва шикоят билан бошқа жойга ўтиб, йиғлайди*.)

Натан (*уни эркалайди, хотини дилғирлик, хафалик билан ўзини олиб қочади*.) — Қўй, йиғлама, жоним Рита; сенинг йиғлаганингни кўрсам, чидаёлмаслигимни биласан-ку. Нима, сен менга ишонмайсанми?

Рита. — Хўш, ўзингиз ўзингизга ишонасизми?

Натан (*бир оз аччиғланиб*). — Хўп, бордию у қайтиб келмаса-чи? Унда бу пуллар кимнинг ихтиёрида бўлади?

Рита. — Ҳаммадан ҳам бизнинг ихтиёримизда бўлмаслиги керак.

Натан. — Аммо, жонгинам, пуллар бефойда ётавериши мумкин эмас-ку. Пуллар билан билетлар елимлаб ёпиштиришу Мисрдаги мўмиёланган жасадлардек яшириб ташлаш учун аталган эмас, ахир. О! Қонуний эгаси келгунча мен улардан фойда чиқаришим мумкин эди... Албатта, энди асл ҳужжатлари билан келса... Шунда бизнинг барча машаққатларимиз барҳам топарди, Франкфуртни тарк этардик, номларимизни ўзгартардик, Парижгами, Амстердамгами, Лондонгами жўнардик... Биржа бор ҳамма жойга бориб, банк билетлари билан савдо қилардик... Бу қоғозларни муомалага киритиб, тез орада бойиб кетардик.

Рита. — Натан, иблис — айёр васвасачи, унинг энг зўр тузоғи — олтин.

Натан. — Йўқ, йўқ, сенинг ўйлаганингча эмас... Мен пулларни бус-бутун ўзлаштириб олмоқчимасман; улардан фойда олиш учун ишга туширмоқчиман... Сен учун, сен учун, Ритагинам.

Рита. — Муҳаббат ҳам иблис учун тузоқ бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Натан. — Хўп, болакайгинамиз учун!

Рита (*муттасил қатъият ва сиполик билан*). — Васваса ана шу масъум болакай қиёфасида намоён бўлиши ҳам мумкин. (*Кескин*.) Иккиланишни бас қил, Натан! Натангинам! (*Меҳр билан*.) Сен ўша одамни топиб, пулини қўлига топширишинг керак.

Натан. — Ҳа, ҳа! Бир дақиқадан кейин қўлидан қоқиб олишлари учунми? Бу гуноҳ, гуноҳ...

Рита. — Агар унинг пулларини сақлаб бермоқчи бўлсанг, ақалли унга тилхат бер, вафот қилгудек бўлса, ёки анча вақтгача келмай қолса, пулларини кимга беришинг мумкинлигини аниқлаб сўраб ол. Ҳозироқ бор, ўргилай, Натан... (*Оҳиста юради, уни оҳиста туртади, мулойимлик, меҳр билан*.) Шошма, пакетни менга бера тур, қайтиб келгунингча. (*Қўлини чўзади*.)

Натан (*билетларни дарҳол қўйнига тикади-да, кўксига босади*). — Йўқ, уларни бу ерда бағримда ушлашга рухсат бер. Аллақачонлардан бери яхшигина дасталанган банк билетларининг тафтини сезмаган эдим!

Рита (*ғурур билан*). — Натан, сени севиб қолганимда, юрагимни яҳудийга — пулни оиласидан ҳам, хотинидан, болаларидан ҳам қимматлироқ кўрадиган одамга берганим учун мени жинни деб аташган эди. Мен бу гапларга ишонмадим, сенга тегдим, сени деб отамдан, онамдан, опа-сингилларимдан, ака-укаларимдан, ҳамма нарсадан кечдим. Қашшоқликни ҳам, нафратни ҳам тотдим, сен билан бирга эканман, ғам-алам ҳам тотли кўринди. Шу бугунгача тутган йўлимдан ўкинмадим. Натан, Натан, наҳотки, бугундан эътиборан пушаймон қила бошлашим керак бўлса?

Натан (*узоқ иккиланади, кейин пакетни хотинига беради*). — Ма, ол, Рита, яшириб қўй, мен тиз чўкиб илтижо қилганимда ҳам берма. Бизнинг тотувлигимизга раҳна соладиган пулдан кўра муҳаббату вафодорлигимиз афзалроқ, Рита.

Рита (*уни иштиёқ билан ўпади*). Мана менинг Натаним! Хўп, бор французингнинг олдига.

Натан. — Шошма, энди эсимга тушаёттибди! У, “Оқ от” меҳмонхонасига бора-ман, деган эди; агар таъқибдан қоча олган бўлса, уни ўша ердан топаман.

Эшик тақиллагани эшитилади.

(*Нафаси тиқилган ҳолда, ёлборганнамо.*) Билетлар, билетлар...

Рита пакетни қўйнига яширади.

(*Титроқ овоз билан.*) Ким у?

Маркиз (*ташқаридан*). — Табаа Бок-Анфан. Тезроқ очинг!

Натан (*Ритага*). — Маркизми? (*Эшикни эҳтиёт билан очади-да, Маркизни киритгач, пухталаб ёпади.*)

Рита. — Худога шукур, тирик экан!

ЕТТИНЧИ САҲНА

Маркиз де-Сен-Каст ва ўшалар.

Маркиз (*саҳна олдига кела туриб*). — Ҳа, тирикман... ҳозирча... (*Ритани кўриб қолиб.*) Хотин киши бор экан! (*Ритага таъзим қилади.*)

Натан (*уларнинг ораларида турганча*). — Бу менинг хотиним, унга худди менга ишонганингиздек ишонаверишингиз мумкин... У ҳамма гапдан хабардор.

Маркиз. — Оғзи бўшлигини қаранглар! Жин урсин! (*Ритага.*) Масиҳийларнинг эрлари хотинларига камроқ ишонадилар! Мен санкюлотлар чангалидан қандайдир тўданинг сержанти билан ичишганим учун омон қолдим. Ёнимда сақлаш қийин бўлган қоғозларни йўқ қилдим, қолганлари мана шу қутичада. (*Плаши остига яширган қутичани унга кўрсатади.*) Мен карета кира қилдим. У Ганау дарвозасининг нарёғида кутиб турибди... Мен адрес ташлаб кетиш учун қайтиб келдим, бу ерга табаа Бон-Анфан номига келадиган ҳамма хатлару қоғозларни шу адрес бўйича Кобленцга юборарсизлар.

Рита. — Пуллар важини нима қилмоқчисиз?

Маркиз. — Эҳтиёт қила турунглр... Хавф-хатардан холи бўлсам, ёзиб юборарман.

Рита. — Эрим сизга тилхат бермаганлигидан жуда ташвишланаёттибди... Қайтиб келганингиз яхши бўлди... Ёз, Натан.

Натан (*ўйчан ўтирибди*). — А? Нима? Тилхатми? (*Ҳушини йиғиб олиб, бамайлихотирроқ жавоб беради.*) Уни сиз ҳам талаб қилмабсиз... сизга эслатиш менинг эсимга келмабди. (*Бир оз ўйлаб тургач.*) Борди-ю уни сиздан топиб олишса, унда... сизнинг ҳам, менинг ҳам бошимиз кетади...

Маркиз. — Мен кекса қўзғолончи сифатида ёнида доимо ҳар хил керак яроғлар олиб юраман. (*Чўнтагидан кичкина шиша олади.*) Мана бу махфий сиёҳ, уни оловга тутмагунингизча кўринмайди; бу билан тилхат ёзинг.

Натан (*ёзиб, ўқиб беради*). — “Ушбуни кўрсатганларида маркиз де-Сен-Кастга ёки у буюрган кишига 200.000 талер тўлаш мажбуриятини оламан. Уларни ундан сақлаб бериш учун олган эдим. Натан Готшильд”.

Рита (*унинг олдига келади*). — Мен гувоҳ сифатида қўл қўяман ва санасини қайд этаман: “1792 йил, 22 октябрь. Шоҳидлик бераман ва мажбурият оламан, Рита Готшильд”.

Натан (*билетларни олади ва ўчоқ олдига бориб ўтиради*). Шошманглар. Мен билетларни яна бир марта санаб кўрай. Уларнинг ҳақиқатан ҳам шунча эканлигига ишонч ҳосил қилиши керак... Ақалли яна бир марта санаб кўрай. (*Пулларни санай туриб бу машғулотига шу қадар берилиб кетадики, хотини билан маркизнинг сўзларини эшитмайди.*)

Маркиз. — Бу қуруқ расмият; ҳамонки сизлар талаб қилаётган экансиз, дўстларим, тилхатларингизни шу қутичанинг махфий катагига яшириб қўяман. (*Плаши остида олиб турган ажойиб несессерни Ритага кўрсатади. Ўша даврга хос назокат билан плашга бурканади.*) Хушбичимгина нефсессер-а, нима дедингиз? Бу хотинининг совғаси, — унда бунақадан иккита эди: биттасида менинг портретим чизилган, — унисини ўзига олиб қолди, — менга эса ўзининг суврати чизилганини берди, мана у... Суврати қопқоғида. (*Хўрсинади.*)

Рита. — Ҳозир хотинингиз хавф остида эмасми?

Маркиз. — Иншооло! Уни ўғлим билан Франция чегарасида қолдиришга мажбур бўлган эдим. Ким билади, кўришармиканмиз. Яхши қолинглар, энг яхши, салимий дўстларим. (*Кетмоқчи бўлади.*)

Рита (*уни тўхтатиб*). — Бир дақиқа! (*Гугурт чақади*). Натан, санаб бўлдингми ахир?

Натан (*санашдан тўхтаб*). — Ҳа, Рита, ҳа!

Рита. — Қоғозларни менга бер-чи. Янги конверт ясаб, солиб қўйиш керак.

Натан (*ғамгин*). — Мана.

Рита (*конверт ясайди*). — Энди, жаноб маркиз, ўзингиз ёпиштириб беринг. (*Маркизга узатади.*)

Маркиз узуги билан муҳрлайди.

Мабодо, биз учун муқаддас бўлган бу омонатни олиб кетиш учун қайтиб келолмасангиз, уни ақалли хотинингизнинг номига, қаерга жўнатайлик?

Маркиз. — Унда... хатни шу адресга...

Натан. — Йўқ, йўқ, айта кўрманг... Биздан зўрлик ишлатиб билиб олишлари мумкин... Қоғозга ёзиб беринг, яшириб қўямиз.

Маркиз. — Тўғри айтасиз. (*Ёзади*). Мана хотинининг адреси.

(*Варақни столга қўяди.*) Хайр!

Солдатларнинг одимлари, барабан садолари, шовқин-сурон эшитилади.

Эҳ, пулларни эҳтиёт қилинглар: ўғлимга қолдирадиган бор буд-шудим шу.

Рита. — Хотиржам бўлинг. Мен сизни бежавотир йўлдан шаҳар дарвозасигача кузатиб қўяй. Юринг мен билан (*Унинг қўлидан ушлаб, ўзи кириб келган эшикдан олиб чиқиб кетади.*)

САККИЗИНЧИ САҲНА

Натан (*ёлғиз*). — О, хотинлар! Хотинлар! Улар ўтакетган софдил, доимо учиб ўтаётган бахтнинг куйругидан тутиб олишингга ҳалал берадилар. Аммо Рита-чи... Ҳа, Рита доимо ҳақли... (*Столдаги адресни кўрадию ўқимайди*). Маркиз қоғоз қолдириб кетибди. Бу хотинининг адреси бўлса керак! Йўқ, ўқимаганим маъқул! Уни билетлар жойланган пакетга солиб қўяй... Рита буларнинг ҳаммасини эҳтиёт қилиб сақлайди... Ия, уни ола кетмадимикан? Мен уларни ҳали жон-жон деб қўлимда ушлаб турган бўлардим! Мунис хотин! У билан маркиз омон етиб олади... (*Аранг яширилган ўкинч билан.*) Уни биздан тилхат олмай ўлдириб қўймаганлари катта бахт бўлди.

ТЎҚҚИЗИНЧИ САҲНА

Ионафан ва Натан

Ионафан (*ташқаридан*). — Натан! Натан!

Натан — Ионафан бен-Манассия! (*Эшикни очгани югуради.*) Синагогага ўт тушгани йўқми?

Ионафан. — Ким билади дейсиз. Ажаб эмаски, унга ҳаммадан олдин тушса. Ҳозир французлар шаҳарда ўз бийликларича хўжайинлик қилмоқдалар, яъни ўз таъбирлари билан айтсак, биродарлашаётибдилар.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Натан. — Ҳамма билан биродарлашаётганларидек, яҳудийлар билан ҳам биродарлашаётгидиларми? О, тенглик!

Ионафан. — Ҳеч кимга имтиёз бераётганлари йўқ. Кимдаки озиқ-овқат бўлса, уни кўчага олиб чиқиб қўйиши керак, пул билан мол-мулк тонг қоларли тенглик билан мутлақо тафовутсиз мусодара қилинади.

Натан. — Ахир халоскорларимизни қучоқ очиб кутиб олиш бизнинг вазифамиз-ку. Бордию, улар баъзи нарсаларни меъеридан ортиқроқ олиб қўйсалар, бунга хафа бўлишимиз керакми?

Ионафан. — Сизнинг уйингизда улар олиши мумкин бўлган ғаниматлар кўп эмас... Аммо, ҳар қалай, ишончингиз комил бўлсин, Натан, улар сизникига ҳам кирмай қўйишмайди. Ҳозир қаттиқ шов-шувлар юрибди, улар яҳудийлар маҳалласини талармишлар... Улар жосусларини ҳам ола келишибди.. Исаак деган итни. Уларга у бизнинг барча қутиларимизни топиб беришни ваъда қилибди. Эҳ, Натан, қутиларингиз йўқлигидан қандай бахтлисиз, бўлган тақдирда ҳам бўм-бўшдир.

Натан. — Ҳа, бўм-бўш! Натан Готшильднинг ғарибона уйгинасида ҳамма нарса бўм-бўш... Қутилару ғаладонлар ҳам... Хоналару ҳужралар ҳам... Буни Исаакга айтинг; мени дийдорини кўришдан маҳрум қилсин... Вақтию машаққатини беҳуда, зое кетказди.

Ионафан. — Унга нима ҳам дердим? Гапларимга ишонмайди.

Натан. — Мен ҳам сизнинг гапларингизга ишонмайман. Нега энди? Буюк республиканинг фарзандлари, озодликнинг ҳаворийлари талон-торожлик қилишдек пасткашликка боришлари мумкинми? Бу ёлғон!

ЎНИНЧИ САҲНА

Ўшалар ва Рита.

Рита (*остонада тўхталиб*). — Бу тўғри, французлар яҳудийларни талай бошладилар. Улардан иккитаси сизнинг дўконингизга кирди, Ионафан.

Ионафан. — О, муқаддас пайғамбар Авраам! Меҳнат қилиб топган барча пулларим ғаладонимда эди! Мельхиседекка қасамёд қиламан! Агар улар ҳаммасини тортиб олсалар, шипшыйдам бўламан. Оҳ, раввин тўғри айтар экан! Шундай замон келдики, ҳаменинг қуруқ бўлса тинч ётасан.

Эшикни бузаётганлари, деразани синдираётганлари эшитилади.

Уларнинг қандай иш кўраётганини эшитаётгисизларми? Ким билади, улар менинг эшигимни аллақачон бузиб бўлишгандир. Оҳ!.. (*Жон ачиғида бошини чангаллаганича гоҳ кўчага югуриб чиқиб кетади, гоҳ Натаннинг квартирасига қайтиб киради.*) Виват, французлар!

Хонада яна шовқин эшитилади.

Жаҳаннам маҳлуқлари (*Ташқарига югуриб чиқиб кетади.*) Озодлик, биродарлик ёки ўлим! (*Қайтиб кириб.*) Қутурган итлар, Ваалнинг ҳаромилари! Яшасин бизнинг халоскор... Бузиб ташлашибди... Дўконимни бузишибди! О, итлар! О, йиртқичлар! (*Чопиб чиқиб кетади.*)

ЎН БИРИНЧИ САҲНА

Натан ва Рита.

Натан (*Ионафаннинг орқасидан эшикни беркитиб*). — Наҳотки марказини Ганау дарвозасигача кузатиб қўйишга улгурган бўлсанг?

Рита. — Бизнинг маҳалламиздан чиқишимиз биланоқ у мени қайтариб юборди.

Натан. — Аммо пакет ёнинггадир, шундайми?

Рита. — Мана. (*Қўнидан олиб, унга кўрсатади.*)

Натан. — Бу ёққа бер. (*Олмоқчи бўлади, Рита бермайди.*) Уни яшириб қўйиш керак. Қаёққа яширамиз? Қаёққа? (*Безовталиқ билан хона бўйлаб югуриб юради.*)

Рита. — Мана бу ертўлага.

Натан. — Йўқ, йўқ. Исаак Соломон бу жойни биледи. Унинг ўзи бу дўконда савдо-сотик қилган.

Рита. — Чарх тагидаги яшикчага яширақолайлик. (*Кўрсатади.*)

Натан. — Милтиқ билан уриб кўришса, яшик борлигини пайқаб қолишади. (*Титраб-қақшаб кўлларини бурайди.*) Эҳ, қоғозлар! Қимматбаҳо қоғозлар!

Кўчадан одим товушлари эшитилади.

Рита. — Жим! Мана улар! Эшикка келиб қолишди!

Натан (*ҳар бир бурчакни кўздан кечирганча, эси оққандек хона бўйлаб тентирайди*). — Нима қилдик? Бу бебаҳо бойликни қаерга яширдик? Мабодо улар ёнингдан билетларни топиб олсалар, сени ўлдирадилар. Менга бер; ундан кўра мени ўлдир қолишсин! О! Мен уларни сақлаб қоламан.

Эшик қаттиқроқ дукиллайди.

Рита. — Йўл йўқ. (*Пакетни кўксига босади.*)

Хораций (*ташқаридан*). Очинглар, дахлсиз ва ягона республика номидан!

Натан. — Э! Топдим! Бу ерга, бешикка яширамыз. Гўдакнинг ҳаёти муқаддас!

Рита пакетни бешикка яширади; ёнбошида осилиб турган тўрвадан ишини олади-да, бешик ёнига ўтириб, уқа тўқишга киришади. Натан икковлари осойишта ва хотиржам кўринишга тиришадилар. Натан эшикни очади.

ЎН ИККИНЧИ САҲНА

Леонид, Хораций Коклес, чанг босган, чувринди турли француз солдатлари.

Уларни бошлаб кирган Исаак Соломон четга чиқиб, хонани кўздан кечиради.

Натан ва Рита.

Натан (*солдатларни эҳтиром ва ҳақирлик билан қаршиларкан*). Хуш келибсизлар, менинг фақирона кулбамга, жаноблар...

Леонид (*бир томондан*). — Жаноблар! Бу сўзлар шубҳали.

Хораций (*иккинчи томондан*). — Шубҳали ҳам гапми, табаа Леонид, у жиноят ҳидини бериб турибди, бас шундай экан, бу жиноятчининг собиту собит бўлмаган барча мол-мулкни мусодара қилиш ҳуқуқини беради. (*Ритага.*) Ҳа, хоним... Йўғ-э, аёл табаа... (*Ритага ҳарбийчасига таъзим қилади.*) Хораций Коклес, енгил пиёдалар қисмининг биринчи легионидан... Аёл табаани безовта қилаётганимиз менинг учун жуда нохуш... Аммо мана бунинг гаплари...

Рита. — У менинг эрим бўлади.

Хораций. — Ҳм! (*Ритага яқинроқ келиб.*) Жиноятчининг дидига қойилман! (*Натанга тақалиб келиб.*) Аммо аёл табаанинг дидига қойил эмасман. Таъкидлайман ва ҳукм қиламанки, мазкур шахснинг жинояткорона сўзлари ягона ва дахлсиз республикани анча вақтгача ташқарида куттириб, эшикдан киритмагани каби мудҳиш вазият билан биргаликда янада зўрроқ шубҳаларга бориш имконини беради. Исаак, ишингга кириш!

Исаак олдига келади.

(*Унинг ёқасига ёпишади.*) Ягона ва дахлсиз республикани бу жиноятчининг сандиғи томон бошла.

Натан (*уларни кузатиб юраркан*). — Менга ишонаверинг, жаноб...

Хораций ва Леонид унга ўқрайганча, милтиқларининг қўндоғини ерга урадилар.

Юртига муносиб табаалар! Довюррак халоскорлар! Мабодо бутун уйимда ақалли ярим талер пул топсангизлар, бошимни олинглар. (*Исаакка.*) Йўл кўрсатаман, деб ташвишланмай кўяқол, меҳрибон дўстим, сизларга ҳаммасини ўзим кўрсатаман. Қаранглар, табаалар, қаранглар, шояд мен тополмаган нарсани, яъни озгина пул-пучакни сизлар топсангизлар. Қаранглар, ҳаммаёқни тинтиб кўринглар. (*Яшиклар-*

ни очиб кўрсатади.) Мен ўз диндошларим рад этган бир камбағал яҳудийман. Менинг мол-ҳолим ҳам йўқ, қимматбаҳо нарсаларим ҳам йўқ, фақат унча-мунча ошхонада идиш-товоқлару тошчархим бор... Жаноблар... Табаалар... Биз буд-шуди йўқ қашшоқ одамлармиз, Иегова сизларга шоҳид бўлсин.

Солдатлар ҳаммаёқни қидирадилар.

Исаак. — Эсингдан чиқибди. Натан, бу дўконни сендан олдин мен банд қилган эдим, шунинг учун ҳам ҳамма телик-тешикларини яхши биламан. Мана бу ерда кичкина ертўла бор.

Натан. — Рухсат бер, мен уни олижаноб халоскорларимизга кўрсатай, жоним тасаддуқ, азизим Исаак. (*Ертўланинг эшигини кўтаради.*) Кўрдингларми, чанг-тўзону ис босиб ётибди, бошқа ҳеч вақо йўқ. Дўстим Исаакнинг вақтида бу ер доимо лиқ-лиқ тўла бўлар эди, уларнинг ёнига ҳамроҳ бўлиб ётсин деб қўяй десам, ақалли икки чақам ҳам йўқ.

Солдатлар ертўлада ерни найзалари билан титкилайдилар.

Леонид. — Худди менинг қопчиғимга ўхшаб қуп-қуруқ.

Ҳораций. — Бу бемазагарчилик! Халоскорларингни шундай сийлайсанми?

Натан (*ҳақирлик билан*). — Нимамки бўлса, ҳаммаси сизларники... Буд-шудим жуда камлигидан мен қаттиқ хижолатман.

Исаак. — Сен чарх тагидаги яшиқни эсингдан чиқардинг, меҳрибоним Натан.

Натан (*шоша-пиша чархнинг олдига боради-да, Исаакни ибо билан четлатади*). — Йўқ, менга рухсат бер, пружинасини қандай тортишни уларга мен ўзим кўрсатиб берай, бебаҳо дўстим Исаак! (*Пружинани бўшатади.*)

Ҳораций (*Леонидга*). — Ана дўстлик, ўртоқ! Бу иккала яҳудийнинг орасидан қил ҳам ўтмас экан.

Натан яшиқни очади, солдатлар унга найзаларини суқиб тинтийдилар.

Натан. — Қидиринглар, табаалар, қидиринглар; мен узоқ қидириб у ердан ҳеч нарса тополмадим.

Леонид ва Ҳорацийдан бошқа солдатлар ёндаги хоналарга кириб кетадилар. Натан бешикка тикилади. Исаак буни пайқаб келади.

Исаак (*бешик томон йўналиб*). — Баъзан бешиқнинг пардасига у-бу нарсани яширса бўлади.

Натан қалтирайди. Ҳораций бешик томон боради.

Рита (*виқорли табассум билан*). — Юртдош, ўзлари ота бўлсалар, қизалоғимни уйғотиб юбормаслар!

Ҳораций (*бир қадам орқага тисарилиб*). — Йўқ, менинг шахсан ўз зурёдим — кичкина Ҳораций Коклесим бор, агар у бирдан ўз замзамасини бошласа нечоғли ёқимли бўлишини биламан. Кичкинтой табаа Лукреция бўлиб ўсишига умид қилиб, — лекин Римдан чиққан Лукреция бўлиб эмас, — йўрғагида мириқиб ухлайверсин.

Леонид (*олдинга чиқиб*). — Чақалоқнинг тагини салгина пайпаслаб кўрсам-чи?

Рита (*унинг қаршисига юриб*). Бордию мен сенинг башарангни тирноқларим билан салгина пайпаслаб кўрсам-чи? Одамсизлар? Отамсизлар? Онаизорнинг биттаю-битта тилаб олган боласига раҳм қилинглар. Қоч!

Ҳораций (*Рита билан Леониднинг орасига тушиб*). — Жасур аёл табаа! Мен сенинг табиий мудрофаа, ҳужум қуролингни ишлатишинга рухсат бераман. Номус қил, табаа Леонид! Ягона ва даҳлсиз республика... уйқуда ётган болаларни ҳурмат қилади.

Рита (*миннатдорчилик билан уни ўпади*). — Сержант, сиз яхши одам экансиз, қардошларча биродарлигимиз ҳурмати, мен сизга ўпиш билан миннатдорчилик билдираман.

Хораций. — Бош устига. Тенглигимиз хурмати мен ҳам сенга қайтараман. (*Олдинга чиқиб турган Натанга.*) Нега кўкариб кетаётибсиз, чақаси йўқ табаа! Аслида лимон тусидалигинг ҳам етар. Рафиқанг менинг ҳомийлигим остида бўлади! Эшигингизда фахрий соқчилар қолдираман. Ҳозирдан эътиборан ягона ва дахлсиз республика ҳимоясида хотиржам ётаверишларингиз мумкин... Менга чубугимни чекишим учун ўт беринглар-чи.

Рита шамни ёқиш учун ўчоқ томон боради, ҳеч нарса тополмаган солдатлар хоналардан чиқиб келадилар. Очиқ қолган ўрта эшикдан Марк-Юний Брут кириб келади.

ЎН УЧИНЧИ САҲНА

Марк-Юний Брут ва ўшалар.

Марк. — Ҳой, ўртоқлар! Яхшигина ўлжа олдингларми?

Леонид. — Бир сум ҳам, — гап шу, Марк-Юний Брут!

Хораций. — Аёл табаанинг ажойиб дудоқлари-чи! Мен уларни кам деганда юз франк миқдорига қадрлайман...

Марк. — Нега сиз галварсдан тарқаганлар, вақтларингизни беҳуда ўтказаётибсизлар! Кўчада эса илвасинларга ов барор олиб турибди. Кийимларини ўзгартирган аслзодалар, муҳожирлар, шаҳзодаларга қўшилиш учун тумшугимизнинг тагидан қочиб қолмоқдалар. Ҳали ўн минутча ҳам бўлгани йўқ, биттасини Ганау дарвозасининг нарёғида ушлаб олдик.

Ёқилган шамни олиб келган Рита ҳанг-манг бўлиб қолади.

Хушбичим қоматли, енг учлари гулдор, қўллари оппоқ, башараси тиржайган, тишлари гираҳ... Ҳаммасидан сотқин эканлиги билиниб турибди...

Рита (*қўллари қалтираган ҳолда шамни Хорацийга узатади*). — Мана, чубугингизни тутатиб олинг, жаноб сержант.

Хораций. — Миннатдорман, аёл табаа! У номини айтдимми?

Марк. Ҳеч қандай қоғози, ҳеч қандай ҳужжати йўқ экан! У бизни, мени табаа Бон-Анфан, дейдилар, деб ишонтирмоқчи бўлди.

Рита ва Натан бир-бирларига қараб оладилар.

Хораций. — Сохта ном, — очиқ кўриниб турибди... Ўт! (*Ритага.*) Қалтираётибсан, аёл табаа!

Натан (*хотиннинг қўлидан шамни олади*). — Уни яқиндан бери тутқалоқ тутадиган бўлиб қолган... Касаллик...

Хораций. — Иблис! Лаънати! Шамни қўй, мен дуд босган тамакини ёмон кўраман, ўзим тутатиб оламан. (*Камин томон кетаётиб, столда маркиз адресини ёзиб қолдирган қоғозни кўради.*) Ҳа! Ёзувли қоғоз!

Марк. Нима экан?

Натан (*Ритага*). — Маркиз қолдирган адрес... Тамом бўлди.

Марк (*қоғозни олиб айлантириб кўради*). — Бу нима ажи-бужи?

Рита (*Натанга оҳиста*). — Улардан қоғозни ол.

Натан (*Ритага оҳиста*). — Унда шубҳалари яна ҳам ортади.

Рита (*оҳиста*). — Ўқишни билишмайди.

Натан (*оҳиста*). — Исаак билади.

Хораций (*қоғозни тутатиш учун буклайди*). Бу кераксиз қоғоздир-а, табаа, шундайми?

Исаак (*чиқиб*). — Қани, кўрайлик-чи.

Натан (*Хорацийдан қоғозни олиб, столда турган шамда чаққонлик билан ёндиради*). — Беҳуда бир қоғоз. Мана, сержант, чубугингизни тутатиб олинг. (*Хорацийга эҳтиром билан тутайди*.)

Рита (*шамни Натандан қабул қилиб, уни камин томон олиб боради. Эрига ғамгин таъна билан шивирлайди*). — Охирги шаҳодат қоғози барҳам топди... Эҳ, Натан!

Натан. — Уни ҳаётимизни сақлаб қолиш учун қурбон қилдик.

Ҳораций. — Асирни нима қилдинглар? (*Чекади.*)

Марк. — Одатда сотқинларга нисбатан қандай иш тутсак — шундай иш кўрдик: газандага ўшаб оғзидан заҳар отилганча жони чиқди... Мана унинг тепасидан менга теккан улуш. (*Бриллиант тўғнағични кўрсатади.*)

Натан (*Ритага оҳиста*). — Маркизнинг бриллианти.

Рита. — Ўлдиришибди.

Марк. — Сен бриллиантларга пардоз бераркансан... Сенга айтаётиман, итвачча яхудий. (*Натанга.*) Сен бу тошнинг баҳосини билишинг керак... Қанча берасан? (*Натанга беради.*)

Натан қалтираганча олади.

Сенга яна нима бўлди? Нима бало, фалажга учрадингми?

Натан. — У қонга буланибди. (*Қайтариб беради.*)

Марк (*Натанни калака қилиб, нафрат билан кифтларини учираётган Леонид ва Ҳорацийга*). Юраги жўжаникидан ҳам бадтар экан. Сен бунинг учун менга нима берасан, галварс ҳайвон?

Натан. — Эҳтимол, бирон ошнамни топсам, уни сиздан ўттиз талерга олар, менда пул йўқ... Буни мана шу жаноблар ҳам бил...

Ҳораций (*қаҳр билан*). Нима-нима?

Натан. — Буни мана шу ажойиб жаноблар ҳам биладилар, демоқчиман.

Исаак (*Натан билан Маркнинг орасига кириб.*) — Қани, беринг-чи, мен кўрай. (*Бриллиантни олиб, ўзига гапирганча, кўздан кечира бошлайди.*) Бу мингтага арзийди, буни Натан, ўттизтага олмоқчи, муттаҳам. Мен буни эллик талерга оламан.

Марк. — Эллик бўлса майли! Эҳа! Бу аслзодаларнинг матохлари арзон эмас экан. Ким билади, унинг қутисид а яна нималар борлигини...

Леонид. — Қанақа қутисид?

Марк. — Ўша қочоқ плашининг тагига қутича яширган экан. Уни капитан олди.

Леонид. — Таомилга кўра ҳиссанинг катта қисми.

Марк. — Ҳа, озодлигу тенглик... рутба йўқ жойларда бўлади... у, бунда қоғозларгина бор экан, деди. Қутини, генерал келгунча, деб муҳрлаб қўйди.

Ҳораций. — Ҳа, ўша қоғозларда эслатиладиганлар қаторида бўлишни истамасдим.

Леонид. — Қорнингга олгита ўқни егину, уйқингни уравер.

Натан (*қалтираганча, Ритага*). — Агар тилхатни топиб олсалар ўша олгита ўқ менга тегади.

Марк. — Юринглар, ўртоқлар, муюлишда меҳмонхона бор, Исаак бизга ширинкома ҳисобидан икки шиша билан сийлайди.

Исаак. — Тўрт шиша десангиз ҳам майли. (*Ўзига-ўзи.*) Кўпроқ ҳам олиб беришим мумкин, токи кўзингга қўшалоклаб кўринсин, 25 талерни 50 талер деб ўйла.

Ҳораций. — Офарин, Марк-Юний Брут! Менинг томоғим қақраб кетди, бамисоли ўт теккан қоғоздек. Алвидо, барно аёл табаа!

Солдатлар Исаак билан чиқиб кетадилар. Ҳораций билан Леонид қоладилар.

Рита. — Яхши боринг, сержант... Ваъдангизни адо этинг-да.

Ҳораций (*остонада*). — Ваъдамни? Жин урсин, мен сенга нима ваъда қилган эдим?

Рита. Бизни ягона ва дахлсиз республиканинг яна кириб келишидан халос қилиш тўғрисида.

Ҳораций. — Ҳа! Маъқул! Мана ваъдамнинг исботи. (*Уни ўнади.*) Қани, Леонид, перо, сиёҳ, сиёҳдонни бер.

Леонид чўнтагидан бир парча бўр олади.

Мана бу: перо, сиёҳ ва сиёҳдон. (*Эшикни очади-да, катта ноль ёзади.*) Мана буниси қоғози. Менинг хат-саводим унча баҳад эмас, аммо жуда тушунарли. Ноль — деганимиз ҳеч нарса; демак бутун қўшин бу ердан бирон нарса ўмариб кетишнинг

иложи йўқлигини билдиради. (*Натанга, нафрат билан*). Сандиғи қоқ яҳудий!.. Мен энди ишондим, сен Исроилнинг номуносиб фарзанди сифатида рад этилган экансан. (*Кета туриб*.) Шармандалик! Қидира-қидира бир су ҳам тополмадик! Республикани куп-қуруқ қўлинг билан қарши оласанми! Шарманда!

Н а т а н (*кузатаётиб*). — Оҳ, сержант, оҳ, оҳ! (*Хахолойди*.) Жуда ҳазилкаш экансиз! Кунингиз бехатар бўлсин, омад сизга ёр бўлсин! Ха-ха-хо! (*У чиқиб кетгунча кутиб, кейин эшикни пухталаб беркитади*.)

ЎН ТЎРТИНЧИ САҲНА

Рита ва Натан.

Н а т а н (*шоша-пиша қайтиб, Ританинг қўлини ушлайди*). — Рита, агар тилхатимни топсалар, тамом бўлдик. Болани уйғотиб, кийинтир! Шу кечасиёқ қочиб кетайлик... Ҳозироқ... Бахтимизни қараки, қўлимизда маблағимиз бор...

Р и т а. — Қанақа маблағимиз бор? Натан?

Н а т а н. — Қанақа маблағ бўларди: билетлар-чи...

Р и т а. — Улар бизники эмас, Натан.

Н а т а н. — Кимники бўлмаса? Кимники? Маркиз ўлган... Хотинини қидириб топишимиз мумкин бўлган адрес куйиб кетди... Уни мен ёқиб юбормадимми... Йўқ, Рита... яъни, ҳа... Аммо жонимизни омон сақлаб қолиш учун мажбур бўлдим... Шундай эмасми, Рита? Бунинг ростлигини била туриб, жавоб бермаётибсан, сен ҳамиша менга қарши иш тутасан.

Р и т а. — Нима деб жавоб беришим мумкин? Инсонда ўз-ўзини муҳофаза қилиш туйғуси туғма бўлади, ҳалоллик ҳиссидан кучлироқ келади...

Н а т а н (*сабрсизланганча хона бўйлаб юради*). — Ҳа, шундай... Кучлироқ бўлади... О! Кучлироқ бўлади...

Р и т а. — Унинг устига олтинга ўчлик келиб қўшилса, — унда ҳалолликдан нима қолади, Натан?

Н а т а н (*идиш-товоқлар ва қақир-қуқурларни йиғиштира туриб*). — Қарасам, бу пулларни олмаслигим керак экан.

Р и т а. — Аммо сен бу қоғозларни ҳам яшириб қўйган бўлишинг керак эди.

Н а т а н. — Хўп, бўлар иш бўлди. Мусо шоҳид, мен уни яшириб қўймоқчи эдим-у, аммо шошқалоқлик, ваҳима... Қолаверса, ўзинг ўйлаб кўр, ахир сен билетлар солинган пакетни олиб кетган бўлсанг, мен ўша қоғозни қандай қилиб бир жойга қўйган бўлардим? Ҳар ҳолда, пуллар бу мудҳиш қонхўрлардан кўра ўзимизнинг қўлимизда қолганлиги анча маъқул бўлди.

Р и т а. — Ҳа, яхши бўлди, чунки уларнинг ҳақиқий эгаларини топишга ҳаракат қиламиз. Шундай эмасми, Натан, биз уларни қидирамиз...

Н а т а н. — О, ҳа, ҳа... Агар имконимиз бўлса.

Р и т а. — Топамиз, астойдил хоҳласак, Натангинам.

Н а т а н. — Аммо биз ғанимат вақтни қўлдан бераётибмиз... Энди тилхатни топиб олишлари мумкин. Мени шу бемаънигарчиликка ундаганингни қара-я. Озгина олов, унинг тафти — шундан кейин номларимиз қоғоз бетида намоён бўлади-қолади-да, қарабсанки... олтита ўқ... Эшитаётибсанми? Юр, тезроқ қочиб қолайлик! Тезроқ, Рита, менинг плашимни бер, ўзингнинг кўйлақларингни бир бўғчага туг, қолган нарсаларни ташла.... Мана бу қонунлар китоби, бу отамнинг китоби, уни қолдиришим керакмас...

Рита бешик олдида хотиржам ўтирибди.

Рита, бу нима бемаънилик! Нега мени ушлаб ўтирибсан?

Р и т а. — Мен бораман, Натан (*Ўрнида туради*.) Бурчим ва муҳаббатим сенинг изингдан қолмасликка ундайди. Аммо аввало сенга баъзи нарсаларни айтишим керак. Натан, сен мени севасанми?

Н а т а н. — Сен шубҳа қилишинг мумкинми?

Р и т а. — Сени синаб кўрмоқчиман. Қанча изтироб чеккан бўлсам, мен ҳеч қачон болиган эмасман, шундайми, Натан?

Натан. — Ҳеч қачон, ҳеч қачон, шўрликкина, муштипар! Мен ўз кўзим билан кўрдим, сен ўзингникилар рад этганда, ҳақоратларга бардош бердинг, очликларга чидадинг... Ҳамиша чеҳранг очиқ бўлди. Рангинг синиққан бўлса ҳам, касалчин бўлсанг ҳам менга кулиб қарадинг, бу билан менинг дадил бўлишимга мадад бердинг, менга қараб, бахтиёрман, деддинг.

Рита. — Мен ҳозир ҳам бахтиёрман, гарчанд баъзан сизларни, сену мурғакки-намизни тез орада тарк этишим кераклигини сезиб турсам-да...

Натан. — Бундай дема, қўй, Рита.

Рита. — Худонинг хоҳиши шу бўлса — шундай бўла қолсин; менинг диним ҳам, сенинг дининг ҳам Парвардигорнинг иродасига кўнишни таъкидлайди. Аммо мен узоқ яшайманми, ё яқин орада ўламанми, умид қиламанки, Натангинам тириклигимда ҳаёт мен учун азоб-уқубат бўлишига, ўлимим ундан бадтар азобли бўлишига йўл қўймасан. Менга қасам ич, Натан, тирикми, ўликми, Ритангинг, бор хатти-ҳаракатингни ишга солиб, бу пулларнинг қонуний ворисларини топасан, деган ишончини йўққа чиқармайсан. Менга қасам ич, қачонки уларни топсанг, ҳаммасини бут қайтариб берасан. *(Ундан китобни олади.)* Натан, отанг сенга қолдирган китоб устида қасам ич, Натан... *(Бешикдаги боласининг бош томонига қўяди.)* Болагинамизнинг боши устида қасам ич...

Натан. — Мен бу ишни Рита, хавф-хатарсиз бўлиб қолганимизда адо этаман.

Рита. — Йўқ, шу ерда, ҳозир қасам ичасан. *(Уни бешик олдига олиб келади.)* Сенинг қасамёдингсиз мен ҳеч қаёққа кетмайман... Бир қадам ҳам жилмайман... Қачонки ўлсам, биламанки, ер юзида қасамёдингнинг биронта ҳам шоҳиди қолмайди; аммо тирикларнинг ҳам, ўликларнинг ҳам соҳиби аҳкоми сени кўриб турибди... доимо кўриб туради. *(Чуқур ҳис билан тантанавор.)* Қасамёд қил, Натан!

Йироқдан музыка эшитилади.

Натан *(бешик олдига тиз чўкади, кейин ўрнидан туради, аста-секин қўлини китобга қўяди, бошини эгиб, оҳиста, жиддий овоз билан айтади)*. — Қасамёд қиламан!

Парда

ИККИНЧИ ҚИСМ

1814 йил, 4 апрель

ШАХСЛАР:

Натан Готшилль.

Ионафан бен Манассия.

Виктор, маркиз де Сен-Кастнинг ўғли.

Робертс.

Жюстин Брикабрак.

Давид.

Рита, Натаннинг қизи.

Воқеа Натаннинг Лондон яқинидаги боғида ўтали.

Банкир Готшилльнинг Лондондан бир миля узоқликдаги дала боғи. — Қуйидаги қаватда боқчага олиб чиқадиган шинам зал. — Ҳамма ерда гуллар. — Ҳашаматли мебель. — Унг томонда ғалалонли ёзув столи. Унинг тепасида биринчи қисмда кийиб юрган қўйлагидagi Ританинг бўй баробар портрети.

БИРИНЧИ САҲНА

Давид Робертсни бошлаб киради.

Робертс. — Ҳамма баҳоналарингиз беҳуда, мен уни кўришим керак. *(Олдинга ўтади.)*

Давид. — Мен ўрнимдан ажралиб қолишим мумкин. Мисс Рита бугун алоҳида буйруқ берди, отамнинг олдига ҳеч кимни иш билан киритмайсиз, деб.

Робертс. — Мисс Рита буйруқ берганмиш!

ИККИНЧИ САҲНА

Рита ва ўшалар.

Рита. — Худди шундай, жаноб Робертс, бу буйруққа итоат қилиш керак, бугун менинг туғилган куним; 24 соат мобайнида мен маликаман, бинобарин, менинг ҳукмронлигим давомида отам билан иш ҳақида сўзлашишларини хоҳламайман.

Робертс. — Мисс Рита, менинг табригим билан узримни қабул қилишингизни сўрайман; мен отангиз билан, албатта, кўришишим керак.

Рита. — Албатта эмиш! Бугун бизнинг уйимизда фақат менгина қатъият билан гапиришим мумкин. Эртага отам Лондоннинг Ситисидаги банкига қайтиб борганида, — хоҳлаган гапингизни гапираверасиз. Отам менинг шартларимни қабул қилди, банкир эса лафзида туриши керак.

Робертс. — Мисс Рита, мен айтаётган ишни кечиктириб бўлмайди. Унинг нечоғли муҳим эканлигини сиз тасаввур ҳам қилолмасангиз керак.

УЧИНЧИ САҲНА

Натан ва ўшалар.

Рита (*отасига қараб югуради*). — Дада, дада, бу ёқимсиз одамни тезроқ ҳайдаб юборинг. Унга айтинг, банк ёпик, ҳисоб-китоб дафтари кулфланган, идора хизматчилари ўйнагани кетишган, бугун Рита қизимнинг туғилган куни, ундан бошқа ҳеч кимнинг мен билан гаплашишга ҳақи йўқ, денг.

Натан (*ғоятда меҳр билан*). Худойи таоло сени ёрлақасин, ёқимтой фарзандим. Ахир ўзинг биласан-ку, асал бор жойга пашна ёпирилади.

Робертс. — Сизларга ҳалал бераётганимдан жуда афсусланаётибман, жаноб Готшильд, аммо муҳтожлик қонунни тан олмас экан, шунинг учун мисс Ританинг ижозати билан...

Рита. — Мен ижозат бермайман, беандиша одам... (*Уларнинг орасига киради.*)

Натан. — Ўзингиз кўриб турибсиз, бу ойим қиз бугун ҳеч қандай далилни тан олмаётибди. Бугун ҳақиқатан ҳам муҳим кун. Унинг сўзлари бежиз эмас... Тантанали йиллик! Бу унинг туғилган кунини эслашгина эмас, шунингдек менинг одам қаторига кирган кунимни ҳам эшлаш.

Робертс. — Қандай қилиб, жаноб Готшильд? Ахир сиз одам қаторида бўлмаган кунингиз ҳам бўлганми?

Натан. — Ахир камбағалларни одам деб бўладими? Ҳа, жин урсин! Бундан 21 йил муқаддам мен шу куни Лондонга келиб тушдим... Сизни ишонтириб айтаманки, Робертс, менинг ҳеч нарсам йўқ, на пулим, на кредитим бор, ҳатто, афсуски, оилавий бахтдан ҳам маҳрум эдим! Шўрликкина, йўлимиз устидаги Амстердамда вафот қилди; мен бу ерга қашшоқ, ёр-биродарсиз, якка-ёлғиз ҳолда, кўлимда муррак етимчам билан кириб келдим. (*Ритани кўрсатади.*)

Робертс. — 21 йил мобайнида сиз паст бир мавқедан Лондоннинг энг катта банкиридек баланд даражага кўтарилибсиз.

Натан. — Ҳа, мени шундай, дейишади, Робертс, «Лондондаги энг катта банкир», деб аташади. Ростини айтганда, Темзанинг қирғоғига келиб тушганимда кўлим куп-қуруқ эмас, кўлимда арзимас сармоя — икки юз минг талер пул бор эди. Ўзингиз кўриб турганингиздек, бу сармоя ўсди, мен ҳам ўсдим, Рита қизим ҳам ўсди. Сармоям менга ўхшаб тўлишди. Кўриб турибсиз, шундай дейишга тўла ҳаққим борки, ўшандан буён мен одам бўлиб қолдим, қуллим, қашшоқлигим барҳам топди... Ҳамма нарсам ўзимнинг тасарруфимда...

Рита. — Эҳ! Агар мен ҳам одам бўлсам, мен ҳам ўз ихтиёримдаги нарсаларимни қандай бийлаган бўлардим! Қанча-қанчаларни бахтиёр қилган бўлардим!

Натан. — Исрофгар! Ким билади, менинг топганларим қайси кўчалар бўйлаб чуваб кетган бўларди.

Рита (*сўз оҳангини ўзгартириб*). — Хўп, жаноб Робертс, кираверинг! Бугун бизнинг уйимизда ҳангомалар ҳам йўқ, рақамлар ҳам йўқ, ишлар ҳам йўқ...

Робертс. — Мен афсусланаётиман, аммо жаноб Готшильд сўзларимни эшитиши керак; бизнинг фирмамиз катта хавф остида турибди.

Натан (*заҳарханда билан*). — Нега энди?! Ликерштейн ва шерикларининг машҳур уйи-я?! Жин урсин! Дарҳақиқат, иш жиддийга ўхшайди-ку!

Робертс. — Ҳа, ҳазиллашманг, жаноб Готшильд! Сиз, баъзан тўлов пулларини менга ўтказишларингиз мумкин, деган эдингиз.

Натан. — Хўп, буни мижозларингизга айтаверинглар! Бунинг сизлар учун ҳам, мен учун ҳам қийин жойи йўқ.

Робертс. — Бизнинг ҳамма муомалаларимиз ҳақида сиз маслаҳат берган эдингиз-ку. Сиз биржадаги ҳамма қоғозларни сотиб олдирдингиз; ҳозир қоғоз қўлимизда, пулимиз йўқ, мабодо қоғозларни уларнинг нархи кўтарилгунча қўлимизда ушлаб туролмасак, анча зарарига сотишга мажбур бўламиз.

Натан. — Уларни портфелларингизда тутинглар, қулф остида сақланглар! Биласиз-ку, дўстим, мен ҳам нима бўлса ҳаммасини ҳар бир жойда сотиб ола оламан.

Рита (*боғчага олиб чиқадиған эшик олдида турган эди*). — Ана сотқинлик! Менинг кўз ўнгимда иш ҳақида гапириб ўтиришса-я...

Робертс. — Агар бизнинг хонадонимиз банкрот бўлишини истамасангиз, лутфан ижозат этарсиз.

Рита (*виқор билан*). — Банкрот дейсизми? Сиздан кечирим сўрайман, жаноб Робертс. Мен ҳазиллашдим, сизларнинг суҳбатларингиз шундай жиддий ишлар ҳақида бораётганини билмабман. Енгилтаклик қилганим учун мени кечиринг! Сизларни ёлғиз қолдираман, — бемалол гаплашаверинглар. Хайр, дада! Чорак соатгинача хайр. Сиз мени яна малика қилиб тайинлаш учун чақирарсиз, шундайми?

Натан. — Ҳа, ҳа, фаришта қизим.

Роберт четга чиқади.

Рита. — Менга қаранг, жаноб Робертсга, унинг хўжайинларига ёрдам беринг... Унга ёрдам берасиз-а? Шўрлик чолни бунчалик безовта ҳолда кўриб ачинаётиман. Бўлмаса ҳозиргина уни жуда қийноққа солган эдим... (*Отасининг қўлини сиқиб*.) Унга қўлингиздан келган ҳамма ёрдамни аямасликка ваъда беринг.

Натан (*уни ўпиб*). — Айтганларингнинг ҳаммасини адо этаман, Ритагинам.

Рита. — Бу мен учун жуда маъқул, дада. (*Робертсга*). Хайр, жаноб Робертс. (*Оҳиста*.) Сиз учун илтимос қилдим... Тап тортманг, тап тортманг! Ҳаммаси жойида бўлади. (*Боғчага чиқиб кетади*.)

ТҮРТИНЧИ САҲНА

Натан ва Робертс.

Натан (*важохатини ўзгартириб, тез*). — Айтинг-чи, касалларингиз қай аҳволда? Аниқ, лўнда қилиб айтинг.

Робертс. — Сизнинг маслаҳатингизга биноан иш кўриб бизнинг кассаимиз икки юз минг фунт-стерлингга Веллингтон истиқрозининг қоғозларини сотиб олган эди. Ҳозир бу қоғозларнинг қадри ўн фоиз тушиб кетди. Мабодо бу қоғозларни сотадиған бўлсак хароб бўламиз, ушлаб турадиған бўлсак, бугунги ва эртанги тўловлар учун элик минг фунт-стерлинг етмайди.

Натан. — Сизларнинг хонадонингиз билан менинг ҳисоб-китобларим қандай аҳволда экан? Кўрайлик-чи! (*Ўйлайди*.)

Робертс. — Мана, бош дафтарда... (*кираётганида столга қўйған қалин дафтарни олади*) сиз бизга берган пулларнинг қайди.

Натан. — Дафтарингизни жин урсин! Мени санокни билмайди, деб ўйлаётимизми?

Робертс. — Бўлмаса, ўзингиздаги ёзувларга қаранг. Сизнинг ҳисоб қайдларингиз қаерда?

Натан (*нешонасини кўрсатиб*). — Мана бу ерда, менинг бош дафтаримда. Ўтган куни мен сизларга қарзга берган маблағнинг жамъулжами икки юз саксон минг фунт-стерлингу ўн икки шиллинг ва олти пенс эди.

Робертс (*дафтарига қараб*). — Худди шундай. Каллангизга қойилман, жаноб Готшильд!

Натан (*совуқ*). — Агар сизлар ишларингизни тугатишга мажбур бўлсангизлар, кредиторларга қандай шартлар таклиф қила оласизлар?

Робертс. — О, жаноб Готшильд! Нималар деяётибсиз? Ишларни тугатсак, си-ниб, банкрот бўламиз-ку!

Натан. — Бўлмаса, нима дейишим керак? Юзтага қанчадан тўлайсизлар?

Робертс. — Кўпи билан— юзтага йигирма бешдан.

Натан. — Унда мен олтмиш минг фунту уч шиллинг ва бир ярим пенс йўқота-ман. Сизларни қувватлаш керак, бошқа чора йўқ. Мен сизларга яна эллик минг фунту ўн икки шиллинг ва олти пенс бераман. Сизлар менга қандай гаров бера олишларингиз мумкин?

Робертс. — Мана банкнинг билетлари.

Натан. — Дуруст. Мен уларни оламан.

Робертс. — Аммо билиб қўйинг, улар саккиз фоиз қадрсизланган.

Натан. — Дуруст, дуруст. (*Уларни олади.*) Кейин-чи?

Робертс. — Мана булари дурустроқ... Беш фоизли ирланд қоғозлари; улар га-ровга арзийди.

Натан. — Йўқ, йўқ, керак эмас.

Робертс. — Қизиқ одам экансиз. Менда бош қўмондон Веллингтон истикро-зининг қоғозларидан бошқа сизга таклиф қилгудек ҳеч нарса йўқ. Аммо ўзингиз мендан кўра яхшироқ биласиз, улар ўн ярим фоиз тушиб кетди, борди-ю лагердан яхши хабарлар келмагудек бўлса... мутлақо тушиб кетади...

Натан. — Бўлди, мен уларни оламан. Мана менинг кассиримга эллик минг фунт бериши кераклиги тўғрисидаги буйруғим. (*Ёзув столи олдига бориб, бир варақ қоғозга қўл қўяди.*) Сизлар менга бутун маблағни бир ойдан кейин қайтарасизлар. Мана бу ерда билетлару қоғозларингиз...

Робертс (*ажабланиб*). — О, ҳимматли жаноб Готшильд... Сиз бизнинг хонадо-нимизнинг шаънини сақлаб қолдингиз. Сизга нима деб миннатдорчилик билди-рак бўлади?

Натан. — Нима дебми? Сизлар менга ўн беш фоиз устама тўлайсизлар.

Робертс (*таажжубланган, қайғурган ҳолда*). — Ўн беш фоиз?

Натан. — Агар менинг шартларимга кўнмасанглар, пулни бошқа жойдан қиди-ринглар.

Робертс (*ёлборган оҳангда*). — Жаноб Готшильд, ўн фоиздан олинг.

Натан. — Сиз мени судхўр деб ўйлаётибсиз, шекилли. Мен савдолашмайман. Ё ўн беш фоиз, ё мен кассирга берган буйруғимни йиртиб ташлайман (*кўрсатади.*)

Робертс. — Йўқ, йўқ, жаноб Готшильд, ўн беш фоиздан оласиз. Айтганингиз-айтган. Сиз хонадонимизни сақлаб қолдингиз... Яна бир марта шундай сақлаб қол-сангиз, биз мутлақо хонавайрон бўламиз.

(*Таъзим қилади.*)

БЕШИНЧИ САҲНА

Натан (*ёлғиз. Қўлларини бир-бирига ишқалаганча, у ёқдан-бу ёққа бориб кела-ди*). — Ажойиб замонлар! Ажойиб замонлар! Европа биржаларининг лойқа сувида миллионлар овлаш учун форум келадиган замон. «Иттифоқчиллар Шалонни олди-лар. Курслар кўтарилмоқда! «Блюхер Жанвильердан чекинди». Бош қўмондонимизнинг истикрози физиллаганча пастга қараб думаламоқда. «Император Шалонни олди». Англия, Пруссия, Австрия фондлари маҳв бўлмоқда, жонинг борида қочиб қол. «Шварценберг Труани қайтиб олди». Ана, инглиз фондлари тагин юқорила-моқда. Биз яна катта овчилар бўлиб қолдик, тўрларимиз балиққа тўлаётибди, кич-кина балиқчи қайиқлар чўкиб кетмоқда, чўкиб кетмоқда... мангуга фарқ бўлмоқда. (*Қўлларини бир-бирига қаттиқроқ ишқалаб, қадамни тезлатиб.*) Яна қиморхоналар тўғрисида, Фиръавн тўғрисида, қизил ва қора тўғрисида ҳам сўзлар очилаётибди...

Булар ўйинчоқлар, болаларнинг ожиз ўйинчоқлари!.. Йўқ, сиз менга Лондон биржасини беринг, тўлғоқ тутаётган хотиндек титраб-қақшаётган Париж биржасини беринг. Ўйин деб шуни айтса бўлади! Ҳаёт деб шуни айтса бўлади! Ана кайфу сафо! Бугун миллионнинг эгаси, эртага — қашшоқлик остонасида, аммо хотиржам қиёфада, пинагини бузмаган, кредити ҳаммиша муҳайё, ҳурмати жойида, ҳамманинг эҳтиромига лойиқ, шаънида банкирлар қироли ва қироллар банкири деган унвон! Энди ким Натан Готшильдга қўл бермайди, ким энди у билан учрашганда таъзим қилмайди? Диндошлари унга синагоганинг тўридан жой бериш учун қандай елиб-югурдилар! Ҳозир эса агар у навбатма-навбат башараларингизга туфурмоқчи бўлса, сизлардан қанчаларингиз буни ўзларингиз учун шараф деб билардингиз! Буларнинг ҳаммаси, бу тантана, бугун чексиз бўлиб кетган бу шон-шухрат мана бу ердан чиққан. (*Манглайига уриб.*) Менга қочоқ француз қолдирган ғарибона икки юз минг талердан... О, одамлар, сизлар нечоғли пасткашсизлар! О, пуллар, сизлар қандай буюксизлар, қандай қудратлисизлар, ажойибсизлар.

ОЛТИНЧИ САҲНА

Давид, кейин Ионафан бен-Манассия ва Натан.

Давид. — Биринчи гумаштангиз, Лондондан келибди.
Натан. — Қадрдоним Манассия! Кираверсин!

Давид ён эшикдан чиқиб кетади.

Мана бу олтин гумашта! Олти минг франк маош олади-ю, юз мингга арзигулик иш қилади. Мабодо билса борми... Аммо билмайди! У ўз манфаатларига нисбатан доимо маънан қашшоқ бўлиб келган. Олам шундай бўлинган: бировлар хизмат қилдилар, бировлар ўзларига хизмат қилдирадилар.

Ионафан киради ва эҳтиром билан таъзим қилади.

Хўш, қария Ионафан, фондлар нима бўлаётибди?

Ионафан. — Ҳамон пастлаётибди; мана сизга тушгача бўлган курс. (*«Биржа варақасини беради.*) Нима деб ўйлайсиз, ишлар яна ҳам ёмонлашиб кетмагунча эҳтиёт қилиш вақти етмадимикан?

Натан. — О, йўқ, қария Ионафан, ҳали вақт бор. Кўрайлик-чи. Яна икки кунгина чидаш беришимиз мумкинмикан. Айт-чи, қандай миш-мишлар бор? Мен журналларни ўқимайман, зотан каттагина обуна ҳақи тўласам ҳам. Бордию, журналистларга қарайдиган бўлсанг, йўлингдан адашиб кетасан.

Ионафан. — Бугунги янгилликлар иттифоқчилар учун жуда нохуш. Наполеон Сен-Дизьеда Шварценберг қўшинини прусслардан ажратиб қўйди. Афғидан, уларни пароканда қилиб тор-мор этмоқчи, шекилли. (*Мамнун ҳолда.*) Кўриб турарсиз, иттифоқчилар Париждан чекинишга мажбур бўладилар.

Натан (*юра туриб*). — Сен шунга ишонасанми, Ионафан?

Ионафан. — Синедрионнинг ҳукмига ишонгандек ишонаман.

Натан. — Мен, синедрионнинг ҳукмига даҳл қилмай, бунга ишонмайман. Биласанми, Ионафан, шундай юлдузлар борки, балқий бошлаганларида уфқда кўринмай қоладилар. Мен ҳам шундай бир юлдузни биламан: бундан икки йил муқаддам чарақлаб турган буюк юлдуз, ҳозир, 1814 йилда оқиб тушаётган юлдузнинг дидини бериб турибди. Дарвоқе, банкка Лакерштейн фирмасининг биринчи гумаштаси боради, мен унга эллик минг фунт бериш ҳақида буйруқ топширдим. Мана бу улардан олган гаровим. (*Стол олдида бориб, унга билет ва бошқа қоғозлар беради.*)

Ионафан (*бошини чайқаб*). — Бу қоғозларнинг нархи тушиб кетаётибди.

Натан. — Мен уларни шунинг учун ҳам олдим-да. Тез орада сен уларнинг нархи кўтарилаётганини кўрасан-да, улар қўлимизда эканлигидан тақдирга таҳсинлар айтасан. Ионафан, агентларимизга айт, сотиб олаверишсин, сотиб олаверишсин; уларни сотиш мавриди келганда эса, ҳамма бизга ёпирилиб келади, биз эса олтин қармоқни баландлатиб турамыз. (*Унинг энгагидан ушлаб.*) Хўш, нима дейсан, соддадил?

И о н а ф а н. — Жаноб Готшильд, буларнинг ҳаммаси яхши, аммо мен ҳеч нарсага тушунмай турибман.

Н а т а н. — Икковимизнинг орамиздаги тафовут ҳам шунда-да: сен ҳеч нарсага тушунмайсан, мен эса тушунаман. Борақол, Ионафан!

Ионафан бошини чайқаганча кета бошлайди.

Шошма! (*Сирли.*) Куш бозордаги одамни кўрдингми?

И о н а ф а н. — Каптарфурушними?

Н а т а н. — Ҳа, ҳа. Дувр йўлига милтиқ билан чиқишни буюрдингми?

И о н а ф а н. — Ҳа.

Н а т а н. — Маъкул. (*Кўнгилхушлик билан.*) Кўрфазнинг нарёғидаги каптарларни кўнгли тусаби турибди.

И о н а ф а н. — Ғалати истак!

Н а т а н. — Нима дейсан? Мазали бўлади! Энди бора қол, Ионафан, яхши, эсингда бўлсин: иттифоқчиларнинг қоғозларини ҳар қандай нарҳда бўлса ҳам олавер.

И о н а ф а н. — Улуғвор одамсиз! Сизнинг юз минг фунт-стерлингни совураётганингизни кўриб қувонади киши.

Н а т а н. — Агар фондлар кўтарилса, уларни уч юз мингга етказиш ишончи билан.

И о н а ф а н. — Бордию кўтарилмаса-чи?

Н а т а н. — Унда... (*Бир дақиқа сукудан сўнг.*) Унда, менинг самимий Ионафанига, биргаликда Франкфуртга қайтиб борамиз-да, мен — қимматбаҳо тошларни тарашлайману сен — эски-туски кийимларни сотасан, бундан йигирма йил бурунгидек. Шулар эсингдами, Ионафан бен Манассия?

И о н а ф а н. — Худди кечагидек. Назаримда ҳам французлар дўконимни талаётгандек. Ўша куни менинг хонавайрон бўлган куним эди.

Н а т а н. Бир дунё бахт-саодатнинг ҳам. Диндошларимдан фақат сен мени ташлаб кетмадинг, мен ҳам сени эсимдан чиқармадим, Ионафан! Мен сени ўзим билан бирга Англияга ола келдим, жанобларга ўхшатиб башанг кийинтирдим, қорнингни яхшилаб тўйгаздим, сенга ишларни қандай олиб боришни ўргаётганим! Шунда ҳам сенга қилишим керак бўлган ишларни ҳали тўла-тўкис бажарганим йўқ. Сен яхши нарсаларни кут, Ионафан! (*Сўзларини салмоқлаб, ҳар гал Ионафанинг номини такрорлаганида унинг кифтига қоқиб.*) Агар ишларимиз юришиб кетса, Ионафан, мен маошингни ошираман... Ионафан, йилига йигирма фунт, Ионафан.

И о н а ф а н. — Бултур менга шундай ваъда берган эдингиз, лекин ҳар қалай...

Н а т а н. — Э-ҳа! Ваъда берибману эдимдан кўтарилибдими? Ионафан, бу гал эсимдан чиқармайман. Пруссия қироли ёки Австрия императорининг биринчи истикрози чиқиши биланоқ, — агар насиб бўлса, — сенга икки минг фунт бераман, Ионафан, роппа-расо икки минг фунт, ҳисоб-китобдан мустасно. Энди борақол, Ионафан, бора қол...

Ионафан кетмоқчи бўлади.

Натан у ёқдан-бу ёққа юради, Ионафан эшикка етганида, уни чақиради.

Дарвоқе, Ионафан, сен Лестер-сквер яқинидаги бозорда француз савдогарини кўрдингми?

И о н а ф а н. — Кеча мисс Готшильд бир неча нарса олиб келган бозордаги савдогарни айтаётибсизми? Учрашдим, нимаики яхши нарсаси бўлса, ҳаммасини бу ерга олиб келишини буюрдим.

Н а т а н. — Истагим шуки, кўнгли хоҳлаган нарсаларни танлаб олсин, у-булари кўпайсин, бу билан унинг туғилган кунини унутмаганимни кўрсатмоқчиман.

И о н а ф а н. — Наҳотки икир-чикир нарсалар кўнглингизга сиғса? Биржа бу аҳволда бўлса, кассамиз ҳувиллаб қолаётган бўлса...

Н а т а н. — Ритаганимнинг туғилган куни икир-чикир эканми? Беҳуда гапларни гапираётибсан, бадбахт бани Исроил! (*Аччиғланганча унинг галстугига ёпишади.*) Ё сенда юрак деган нарса йўқми? Ёки хотин ҳам, фарзанд ҳам кўрмаган эдингми?

Ионафан инкор этувчи имо-ишоралар қилади.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

156

Ахир билмайсанмики, Ритагинанинг кўнгли хуш бўлиши учун куни бўйи қамалиб ўтиришга рози бўлдим, яна қандай кунда дегин! Биржа мени минглаб нидолар билан қақираётган, менинг Аустерлиц жангим ҳақида гап бораётган бир кунда-я!

И о н а ф а н. — Аустерлиц? Ҳа, фондлар кўтарилгудек бўлса майли-я... Борди-ю, кўтарилмаса-чи?

Н а т а н. — Қадрсизланиш, банкротлик, қочиш... (Совуқ.)

И о н а ф а н. — Шулар ҳақида совуққонлик билан гапиратибсизми? Ё муқаддас пайғамбарлар!

Н а т а н. — Айтишларича, император ҳам ҳеч қачон катта жанг арафасидагидек хотиржам бўлмасмиш. Менинг миллионларим унинг кўшинларидан кўра ардоқлироқ ва фойдалироқдир... Кулоқ сол. (Томирини ушлаб кўради.) Мен хотиржамман, томирим тўғри уриб турибди, онасининг жонли портрети бўлган бу азиз Ритагинанинг туғилган кунига совғалар тақдим этиш билан шуғулланиши мумкин. (Ритагининг портрети олдига тўхтади.)

И о н а ф а н. — Бу қандай одам, бу қандай ақл эгаси ўзи! Ҳозир хотинининг портретига тикилиб турганида, кулоғининг тагида бир қоп олтин жаранглатсанг ҳамки қайрилиб қарамайди. (Кетади.)

Давид киради.

ЕТТИНЧИ САҲНА

Давид, кейин Брикабрак ва Натан.

Давид. — Французлар бозоридаги йгитнинг айтишича, буйругингизга биноан келибди.

Натан (хуши ўзига келиб). — Э! Кираверсин... Ҳа! Ё банкирлардан биринчиси, ёки банкротларнинг энг кейингиси! Аммо машъум дақиқа келиши муқаррар. Париж иттифокчиларники бўлиши керак, мен иккала кўшиннинг бош қароргоҳидан олаётган мафий хатлар шундан дарак бериб турибди. Миллионларимнинг ҳамма ерда дўстлари бор. О! Бу мактублар менга арзон тушаётгани йўқ!.. Қани энди банкир Оверстонга лагердан хабар олиб келаётган каптарлардан бирига эга бўлсам! Унинг битта каптари каму менинг миллионларим бир неча карра кўпайган бўларди.

Брикабрак киради. Ўша даврга хос молада, кулгили, бемаъни дид билан кийинган. Соқоли оқарган, ўзи сал букчайганроқ. Анчагина қариб қолган. Кўлида каттагина тутун.

Брикабрак. — Bonjour¹, жаноб! Менга, қўлингдаги ҳамма яхши нарсаларимни олиб бор, дейишган эди. Бунда олтинга тортиб олгудек нарса бор. (Ўртукни очади-да, бир вақтлар маркиз де-Сен-Кастга тегишли бўлан несессерни олиб кўрсатади.) Несессер, Дюбори услубида, ҳақиқий Буль, қопқоғи Севр чиннисидан, bijon².

Натан. — Ҳм!.. Ҳа... Чакки эмас! Лекин мен тушунолмай турибман... Бу французча буюмми, шундайми? (Столга ўтиради.)

Брикабрак. — Fabrique de Paris³. Ҳа, бу энг асл Париж буюми... (Оҳиста ва сирли равишда бармоғини лабига босади.) Бу контрабанда, menble historique⁴, жаноб, генерал Нейвингернинг бултур ўлган бевасининг бисотидан.

Натан (лоқайд). — Э, ҳа! 1792 йилда Франкфуртни эгаллаган генералнинг бевасиданми?

Брикабрак. — Tiens! tiens! tiens!⁵. Банклар тарихни жуда яхши билар эканлар!.. Худди шундай... Жанобларининг хотиралари жуда яхши экан.

Натан. — Буни эсда тутганимнинг сабаби бор.

Брикабрак. — Мен ҳам шундай! Parbleu!⁶ Мен ҳам ўша вақтда ўша ерда бўлган эдим.

¹ Салом. (Французча.)

² Чиройли. (Фр.)

³ Парижда ишланган. (Фр.)

⁴ Кўҳна буюм. (Фр.)

⁵ Шундай! шундай! шундай! (Фр.)

⁶ Жин урсин! (Фр.)

Натан. — Сиз-а? (*Унга лоқайдлик билан қараб туради, дарҳол қалам билан ҳисоблаб кўради.*)

Брикабрак. — Кўриб турганингиздек, худди ўзим, Рейндаги бош кўшинда хизмат қилган эдим. (*Сирли.*) Юсти Хораций Коклес Брикабрак 1792 йилнинг қаҳрамонларидан бири бўлган эди. (*Натанга яқин келиб.*) Сиз инглизмисиз, жаноб?

Натан. — Йўқ.

Брикабрак. — Ҳа! Назаримда ҳам шундай туюлган эди-я... Адашган бўлмай, деб кўрқдим. (*Қизишиб.*) Бу итвачча инглизлар мени Тулонда асир олиб, То Амьен сулҳигача понтонда тутиб турдилар. Хуллас, улардан қасдимни олиш учун инглиз қизига уйландим-да, унинг сепига нодир буюмлар дўконини очдим, душманларимни пул тимсолидаги қонларини тўкишга мажбур қилаётиман, яъни чўнтаklarини қоқлаётиман.

Натан. — Сиз ҳалол французсиз, умид қиламанки, жарроҳлик амалларингизни менинг чўнтаklarимга нисбатан ишлатмасангиз керак? Бу буюмнинг нархи қанча?

Брикабрак. — Нархи... Эҳ, жаноб, агар сиз бўлажак истиқрозларингизнинг биридан менга кичкинагина купон ваъда қилсангиз, сизга хурматим юзасидан буни бажонидил текинга тақдим қилган бўлардим.

Натан. — Ҳазилни кўйинг, нархини айтинг, дейман!

Брикабрак. Нархи! Ah, mon Dieu!¹ Шу ҳашамдор буюмдан ажралишим кераклигини ўйласам йиғлагим келади...

Натан. — Нархи, нархи!

Брикабрак. — Қопқоғидаги портретни айтмайсизми?! Чехрасини қаранг, сочларини қаранг, кўксини қаранг!

Натан. — Нархи!

Брикабрак. — Оҳ, нега мени ўқинтирасиз, шундай chef d'oeuvre нинг² нархини суриштириб? Қандай мукамал санъат асари! Қандай илҳомбахш! Қандай доҳиёна! Қандай башанг! (*le nom d'un petit bon-homme*³.)

Натан кўнғироқ чалади.

(*Ташвишланиб.*) Нега кўнғироқ чалаётисиз?

Натан. — Мен сиздан тўрт марта нархини сўрадим, сиз айтгингиз келмаётисиз, ундай бўлса — жўнанг!

САККИЗИНЧИ САҲНА

Давид ва ўшалар.

Натан. (*Давидга.*) — Бу жанобни чиқариб юбор.

Брикабрак (*яқинлашиб келаётган Давидга.*) — Бир дақиқа, дўстим! Хўп, дуруст, жаноб, нархимни айтақолай... Бу савдо сиз билан эмас, биронта бошқа одам билан бўлганда... Қолаверса, сизнинг мадемуазелингиз менинг au grand Mogul⁴ бозоримда харид қилиб келаётгани учун... ўттиз фунт-стерлинг сўраб ўтирмайману лекин...

Натан. — Ўн.

Брикабрак. — Ўнмиш! Ноггеу!⁵ Ҳазиллашаётисизми жаноб? Шундай антиқа буюм учун ўн фунт-стерлинг берасизми?

Натан. — Ўн фунт икки юз эллик франк бўлади — чакки нарх эмас...

Брикабрак. — Оҳ, жаноб, оҳ... Ўзингиз бир кўринг, бир кўринг.

Натан (*несессерга қараб.*) — Ҳа, рост, мен янглишибман.

Брикабрак. — Мен ҳам, янглишдингиз, деб ўйладим. Ўн фунт! Ўн фунт! Par exemple!⁶

¹ Эҳ, худойим-эй! (*Фр.*)

² Бу ўринда нодир нарса маъносида. (*Фр.*)

³ Буни кўркам одам яратган. (*Фр.*)

⁴ Буюк Мўғул. (*Фр.*)

⁵ Даҳшат! (*Фр.*)

⁶ Масалан, айтсак, маъносида. (*Фр.*)

Натан. — Қопқоғи тирналган экан... Чинниси мертилган... Мен саккиз фунт, демоқчи эдим.

Брикабрак. — О, жаноб! О! О! Mon Dieu, жаноб нафис санъат асаридан кула-ётибдилар! Ўн! Саккиз! Хўп, дуруст, модомики, мадемуазель — бизнинг pratique¹ экан, французларга хос ҳушмуомалалигим унинг дилини огритишимга йўл бермайди... Унинг учун ўн саккиз.

Натан. — Саккиз, саккиз. Саккиз! Шунга кўнинг ёки жўнанг!

Брикабрак. — Оҳ! Саккизга сотиладиган бўлса, турклар айтгандек, қолганига соқолимни юламанми?

Натан кўнғироқ чалади. Саҳна ичкарилигида турган Давид олдига келади.

Саккиз гинейя, саккиз гинейя, шунга ола қолинг.

Натан. — Хўп, эзгуликка буюрсин! Сиз олтин пул олмоқчисиз. Шундайми?

Брикабрак. — О, ҳа, жаноб! (*Ўзига-ўзи.*) Олтин қимматроқ туради. Мен олтинни маъқулроқ кўраман, қолаверса, уни ўзингиз лутф билан таклиф қилаётибсиз.

Натан. — Биласизми, энди бир гинейяга олти шиллингдан устама кўшилади.

Брикабрак илжайганча кўлини кўлига ишқалайди.

Ҳар бир гинейяда йигирма етти шиллинг бўлса, олти карра саккиз қирқ саккиз. Икки гинейя, тўрт, олти (*санайди*). Мана олти олтин гинейяю икки шиллинг; ҳисоб тўппа-тўғри. Икки шиллинги кам икки гинейя устамаси.

Брикабрак. — Саккиз гинейя учун икки гинейя устама оласизми? Ахир бу бўғизлаш деган гап-ку. Тириклайин теримни шилиб олмоқчимисиз? Мен сизга: саккиз гинейя, дедим, жаноб.

Натан. — Сиз, саккиз гинейя олтин пул, дедингиз, азизим, олтин бўлса қиммат туради, бу жарақлаган гилдиракларнинг қадри баланд. Мен иш қилсам, пухта қиламан. (*Кўнғироқ чалади.*)

Брикабрак. — Бу ҳақорат, хўрлаш! Олтинда чўмилаётган жаноб устама чегириб ўтирса.

Натан яна кўнғироқ чалади. Давид яқин келади.

Майли, оламан.

Натан. — Матоҳингизними?

Брикабрак. — Йўқ, олтинни. Агар жаноблари менинг бозоримга боргудек бўлсалар, унга бошқа антиқа нарсаларни ҳам кўрсатаман.

Натан. — Унақа жойларда дайдиб юришга вақтим йўқ.

Брикабрак. — Оҳ, жаноб, лутф кўрсатинг, биродарингизга ёрдам беринг.

Натан (*нафрат билан*). Мен сизнинг биродарингизманми?

Брикабрак. — Бўлмаса-чи, биз икковимиз ҳам шу лаънати лаҳмни луқма ҳолига келтирамиз. Кутиб турамиз. То униси... le petit caporal² улардан la capitaleni³ олгунча, биз улардан сармойяни тортиб оламиз... Оҳ, оҳ! Elle est bonne cellece!⁴ (*Қуюқ таъзим қилганча чиқиб кетади.*)

Давид унга йўл кўрсатиб туради.

Натан (*несессерни кўздан кечириб*). — Мен буни арзонга олдим! Имоним комилки, бу тўрт баробар ортиқ туради! Французга яхудий билан тенг келиш қаёқда! Бечора довдир! (*Ритани боғчада кўриб, несессерни рўмолча билан яширади.*) Рита, қизалогим!

¹ Мижозимиз. (*Фр.*)

² Кичик капрал. (*Фр.*)

³ Пойтахтни. (*Фр.*)

⁴ Жуда ҳам чиройли. (*Фр.*)

ТЎҶҚИЗИНЧИ САҲНА

Рита ва Натан.

Рита. — Хўш, дада, тадбиркор кишиларингиз кетишдими? А! О, мен мамнунман, кун бўйи менинг ихтиёримда бўласиз.

Натан. — Туғилган кунинг муносабати билан мана сенга кичкина совға. (*Нессерни кўрсатади.*)

Рита (*столнинг иккинчи томонига ўтиради*). — Э, мен французлар бозорида кўрган қутича-ку, жуда қиммат бўлгани учун олмаган эдим. Буни сизга ким айтди экан?

Натан. — Менинг ҳам ўз айғоқчиларим бор. Улар биз молия князларида ҳам асл князлардаги айғоқчилардан кам эмас. Фақат биз уларга камроқ ҳақ тўлаймиз, улар эса бизга яхшироқ хизмат қилишади.

Рита (*ўрндан туриб, қутичани олади-да, отасининг оёқлари олдидаги харакка ўтиради*). — Қандай чиройли! Назаримда ундан ҳали ҳам упу ҳиди келиб тургандек; аниқ, ўтган асрдаги қандайдир герцогиня ёки маркиза унда ўзининг ҳамма ишқий хатларини сақлаган! Уни Викторга кўрсатиш керак.

Натан. — Виктор деганинг ким бўлди?

Рита. — Менинг музика муаллимим. Уни менга боғ қўшнимиз леди Маркман бир ярим йил бурун тавсия қилган эди. Жуда дидли одам.

Натан. — Ким? Леди Маркманми?

Рита. — Йўқ, Виктор. Бугун дарс кунимиз бўлмаганидан ачинаётиман.

Натан. — Бу қутига нима солмоқчисан?

Рита. — Билмадим... Ўзингиз биласиз, менда ишқий хатлар йўқ, агар ойим сизга ёзган хатларни берганингизда мен уларни жуда эҳтиёт билан сақлаган бўлардим.

Натан. Онангнинг хатлари! (*Кийимининг ички чўнтагини кўрсатиб, оҳиста ҳаяжонли овоз билан.*) Улар ҳамиша бу ерда, қизим, чўнтагимда, ҳамиша шу ерда қолади, юрагим уриб турар экан, у уришдан тўхтагунча унинг олдида бўлади.

Рита. — Дадажонгинам! (*Ўрндан туриб, уни ўпади.*) Хўп, сиз менга хат ёзиб беринг, у қутичада ёлғиз ўзи туради, токи бошқалари келгунча. Ўйлайманки, эртани, кечми, менга унча-мунча хат келар.

Натан. — Ҳе! Огоҳ бўл, Ритагинам! Ҳа, агар мен сендан кўзимни узган бўлсам, ким билади, дейсан, улар сенга алақачон теккан бўлармиди?

Рита. — Ҳа! Менга ишқий хатлар келмаслиги учун мендан кўзингизни узмай турасизми?

Натан. — Ҳа, атрофингизда парвоналару пашшалар гир-гир айланавермасин, деб сендан кўз узмайман. Сен билишинг керак, қизалоғим, уларни мафтун қилган нарса муҳаббат эмас, пул. Бу — аччиқ сабоқ, мен сенга буни уқтириб қўйишга мажбурман.

Рита. — Худойим-эй! Аттанг, мен нега бойман...

Натан. — Бу нима деганинг! Ундай дема! Бу бемаъни гап, Рита! Токи сен бой экансан, уларнинг найрангларидан куласан; бордию камбағал бўлсанг, уларга қурбон бўлардинг. Бойлик-чи, Рита... Сен ундан нафратланма! Ҳозир у бирдан-бир маъбудаки, бутун ер юзи бўйлаб унга ёппасига ихлос билан топинадилар. (*Чўнтагидан олтин пул олиб.*) Қара, мана бу давримизнинг ҳамма сиғинадиган обидаси. Мана шу маъбуданинг қоҳинларини қандай эъзозлайдилар! Ҳамма ҳақирлик билан уларнинг оёқларига йиқилади, уларга ҳамду сано ўқийди. Уларни ардоқлайди, оёқларини ўпади... (*Оёғини кўтариб.*) Мана оёғим, бундан тепки еганларида ҳам уни ўпадилар... Бизнинг аждодларимиз олтин танага сиғинадилар, масиҳийлар биздан бу сиғинишни ўргандилар, аммо биз обидамизни сақлаб қолдик. (*Пулни кўрсатиб, уни яна яширади.*)

Рита. — Қўйинг, дада, қўйинг! Бундай сўзларни эшитиш менга малол келади. Оламда бойликкина аҳамиятга эга, деб ўйлайсизми?

Натан. — Йўқ, аммо у бошқа барча рақамларга аҳамият бахш этади, чунончи, бир қанча ноллар олдида қўйилган бир рақамга ўхшаб.

Рита. — Гўзаллик, истъдод, эзгулик-чи...

Натан. — Булар ҳаммаси қурбонлик ўрнида ёқилган ўтнинг тутуни осмонга интилгандек бойликка интиладиган муаттар ҳидлардир.

Рита. — Аслзодалик-чи?

Натан. — Пулсиз аслзодалик эса, қизалоғим, бу — бамисоли тирноқсиз, тишсиз, ёлсиз арслон. Фарибона важоҳат.

Рита. — Демак, менга ўхшаб бадавлату аслзот бўлмаслик аслзода камбағал бўлишдан яхши экан-да.

Натан (*кулиб*). — Ҳаммадан кўра яхшиси, бадавлат, аслзода ва гўзал бўлиш... Сен бу фазилатлардан иккитасига эгасан; бадавлатсан, кўркамсан.

Рита. — Олижаноблик-чи?

Натан. — Менинг миллионларим бор экан, агар хоҳласанг, олижаноб ҳам бўласан.

Рита. — Ахир сиз аслзода эмассиз-ку, мен сиздан узоқлашишни хоҳламайман.

Натан. — Бунинг кераги ҳам йўқ! Сен, отамнинг шаънига гербга ўхшаган нарсалар ярашмайди, деб ўйларсан. Кўрқма. Бир уюм олтин, уни қандай буркамасинлар, ҳамма жойда ҳам эҳтиром билан қабул қилинади. Ҳа, менинг Ритам, аслзода бека, ажойиб хоним бўлади.

Рита. — Тушундим! Сиз мен учун куёв сотиб олмақчисиз; сиз мени банк билетига ўхшатиб, граф ёки маркиз гербига айирбошламоқчимисиз?

Натан. — Ҳозир эр зоти ҳам бошқа қимматли нарсаларга ўхшаб биржада ўз курсига эга, жоним. Хонавайрон бўлган задагонлар орасида нафъи тегадиган ақду бандлар кенг расм бўлган.

ЎНИНЧИ САҲНА

Ўшалар ва Давид.

Давид. — Виконт Вернон...

Натан (*ўрнидан туриб*). — Айт, менинг кабинетимга кирақолсин, (*Ритага*.) Министрнинг котиби — бўлажак министр, агар мен унга ақлиму пулим билан ёрдам берсам.

Рита. — У кўп вақтингизни олмас, дада, шундайми?

Натан. — Йўқ... Мен унга нима кераклигини билман. У мендан озроқ ақл қарз олгани келган. Мен ҳозир қайтиб чиқаман. Молия министри бўлажак истиқроз ҳақидаги фикримни билмоқчи. (*Давид кириб келган эшикнинг қаршисидаги эшикка кириб кетади.*)

ЎН БИРИНЧИ САҲНА

Рита (*ёлғиз*). — Олтин! Олтин! Ҳамиша олтин! Дадам мутгасил олтин ҳақида гапиради-ю, аммо олтинга сотилмайдиган ва сотиб олиб бўлмайдиган нарсалар борлигини эсидан чиқариб қўйган! Йўқ, Ританинг юрагини аукционда ким ошди қилиб сотиб бўлмайди. Худойим-эй! Юрагим аллақачон бахш этилганини, ҳеч нарсаси йўқлиги учун юрагимни сотиб олишга қодир бўлмаган кимсага бахш этилганини билса борми! Буларнинг оқибати нима бўлар экан? Ким билади? У менга ҳеч нарса демайди, мен ҳам... Бироқ, биз бир-биримизни севамиз. Мен буни ҳис қилиб турибман. Бармоқларимиз фортепьяно клавишларида тўқнашганларида титроқларидан, у мен билан биргалигида бахтиёрлигимни, у йўқлигида ташвишланганимни пайқайман, қачон бўлмасин бу тўғрида дил изҳорини айтишини сезиб тураман. Бундан нима фойда! Шуниси ҳам борки, у жуда номусли, мағрур — мен гоётда тараддуддаман. О, қани энди онам тирик бўлса! У билан гаплашишим керак, бундай кезларда дадам қандай иш тутиши тўғрисида маслаҳат олишим керак. У мени илҳомлантиради. Эртагача кутаман, Викторни кўргим келаётибди. Мабодо, бугун онам билан маслаҳатлашсам-у, менга, у билан кўришишинг керакмас, деса, унда гапириб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ. Аммо яна бир марта, яна бир мартагина кўришсам, бас, кейин унга гапнинг тўппа-тўғриси айтман; (*портретга қараб*) сизга ваъда бераман, ойи.

ЎН ИККИНЧИ САҲНА

Рита, Давид, кейин Виктор.

Давид. — Музыка муаллими, мисс Рита!

Рита. — Оҳ! У бугун дарсимиз йўқ куни келибдими?

Виктор (*кираётиб Ританинг сўзларини эшитади*). — Бугун сизнинг туғилган кунингиз, мисс, сизга самимий табрикларимни изҳор қилиш истагимга қарши турсолмадим. Мен қўшнингиз леди Маркманниқига дарсга боришим керак эди, шу тасодифдан фойдаландим.Рита (*унга қўлини узатиб*). — Бугун менинг туғилган куним эканини қаёқдан билдингиз?

Виктор. — Ўзингиз ўтган йили айтган эдингиз. Сиз мени, эсидан чиққан, деб ўйлайсиз, шекилли. Доимо бахтли бўлинг, сизни севадиганларнинг ҳаммаси тилагандек доимо бахтли бўлинг.

Рита (*беихтиёр ноз билан*). — Оҳ, дадамдан бошқа ҳеч ким мени севмайди. Ақалли мени табриклаганчалик ҳам писанд қилмайди. Мен ҳеч қаерда бўлмайман.

Виктор. — Сизга, ўйлаганингиздан кўпроқ бахт тилайдиган одамлар бор.

Рита. — Наҳотки? Буни эшитганимдан хурсандман.

Виктор. — Мисс, бизнинг Францияда ҳатто оддий одамлар орасида ҳам туғилган кунда гулдаста тақдим қилиш одати бор; ижозат берсангиз, камтарона гунафша гулдастамни қабул қилишингизни сўрадим; паркдан ўтиб келаётиб ўзим тердим. (*Узатади*.)Рита. — Унда бу менга икки баробар қимматлироқ бўлади. Ҳидини қаранг! Мен уни янги қутичамга солиб қўяман, унга гунафша хиди сингиб қолсин. (*Несесерни Викторга кўрсатади*.) Бу дадам ҳозир тақдим қилган совға! Жуда ёқимли-я, тўғрими?Виктор. — Ёқимли! (*Яқин келиб кўздан кечиради*.) Тавба! Бу герб... бу портрет!

Рита. — Сизга нима бўлди?

Виктор. — Айтинг-чи, айтинг-чи, уни қаёқдан олдинглар?

Рита. Французлар бозоридан сотиб олибди. Мен кеча кўрганимда унинг қаердан олиб келинганини сўрасам, сотаётган одам, буни генерал Нейвингер ўлганидан кейин очиқ савдода сотиб олдим, деди.

Виктор. — Республика даврида Рейнда қўшинга қўмондонлик қилган генералдир-да. Тақдирнинг ўйинини қаранг! Бу бизнинг хонадонимизнинг герби, бу менинг онамнинг портрети.

Рита. — Онангизнинг портретими? О, ғоят гўзал бўлган экан!

Виктор. — Ғоят бахтли ҳам бўлган!

Рита. — Аммо, бадавлат хонимлардек кийинган, гербида — зодагонлик тожи бор.

Виктор. — Мен бўлсам — камбағал музыка муаллимиман, исмим ҳам номаълум, буд-шудим ҳам йўқ. Мана, мисс, сирларимнинг ярмини билиб олдингиз, демак, қолганларини билишга ҳам ҳақингиз бор. Менинг отам, маркиз де-Сен-Каст бошқа аслзодалар каби республика даврида хавф остида бўлган; у онам билан мени Париждан олиб қочган; Кобленцдаги шаҳзодалар қўшинига қўшилиш учун. Мен ҳали гўдак эдим: отам биз билан Эльзасда ажралишди; шундан кейин биз ундан ҳеч бир дарак тополмадик.

Рита. — Худойим-эй!

Виктор. — Чамаси, уни ўша вақтда Рейнни эгаллаб турган инқилобчи бандалардан бири ўлдирган бўлса керак. Ҳамма томондан муҳтож, алақачон саломатлигига футур етган онам бахтсизлигидан беҳабар мени етим қолдириб ўлиб кетди. Сурункали касали давомида унинг атрофини қуршаган камбағал қасабаликлардан номини яшириб юрди. Мен ўшаларнинг орасида ўсиб-улгайдим, менга ҳеч қандай мерос қолмаган эди; фақат мана бунга ўхшаган қутичани айтмаганда, фарқи шунда эдики, унда онамнинг портрети эмас, отамнинг портрети чизилган эди... Яна бир қочоқ, тирикчилик вазидан бирон маблаг топиш мақсадида органчилик ва музыка ўқитувчиси вазифасини эгаллашга мажбур бўлган бағдатли руҳоний, мен норастага кўзи тушиб, тарбиясига олди, шу санъатни ўргатди, ҳозир мен ана шу билан тирикчилигимни ўтказиб турибман.

Рита. — Хўш, асл-насабингизни ким аён-ошкор қилди?

Виктор. — Тасодиф! Каттароқ бўлганимда несессерни ўқтин-ўқтин очиб турадиган бўлдим, уни онамдан хотира сифатида авайлаб асардим. Бир куни махфий катагини очинга муваффақ бўлдим. У ерга онам ота-онамнинг қайгули тақдири ҳақидаги ҳикоясини яшириб қўйган экан.

Рита. — Ғалати воқеа.

Виктор. — Буни қаранг, бир-бирига шундай ўхшар эканки, бунисининг ҳам махфий катаги бор экан... Мана пружинаси.

Рита. — Катаги очилмаётибди-ку.

Виктор. — Намлигидан, эҳтиёт билан тугилмаганидан ёғочи кўпчиб қолган. Энди менинг сир-асроримни билиб олдингиз... Уни ҳеч кимга айтмайсиз, шундайми, мисс Рита?

Рита. — Нима учун унвонингизни эълон қилмайсиз, рутбангиздан фойдаланмайсиз?

Виктор. — Нима ҳожати бор? Моликоналаримиз мусодара қилинган, миллий мулк сифатида сотилган бўлса. Рутбаю унвонни ўзим қозонмоқчиман. Мабодо, бирон нарсага яроқли бўлгудек бўлсам, агар менинг хатти-ҳаракатларим хонадонимизга, фамилиямга шон-шараф келтиришга қодир бўлса шу вақтгача яшириб келган номнишонимни аён қиламан. Камбағаллар ҳам ўз гурурларига эга бўладилар, мисс Рита.

Рита. — О, жаноб Виктор ишонаверинг, хатти-ҳаракатингизнинг олижаноблигига тушунаман, қадрлайман. Аммо бизнинг дарсларимиз нима бўлади? Энди Маркиз де-Сен-Кастни муаллим қилиб тутолмайман-ку.

Виктор. — Мен сиз учун ҳамшиша камбағал музыка муаллими бўла қолай.

Рита. — Менинг дўстим ҳамсиз, икковимизгина биладиган сир туфайли. *(Унга қўлини узатади.)*

Виктор. — Дўст бўлишимиз учун орамизда сир бўлишигина шартми? *(Унинг қўлини ўнади.)*

Рита *(қўлини тортиб олади)*. — Леди Маркманнинг дарси-чи?

Виктор. — Ёдимдан кўтарилибди, кечиринг, мисс Готшилд.

Рита. — Мени Рита деб чақираверинг.

Виктор. — Ундай қилолмайман, журъатим етмайди, бекам. Мен сизнинг музыка муаллимингизман, холос. Эртаги кунга дарсингизни яхшилаб тайёрланг! *(Таъзим қилиб, чиқиб кетади.)*

ЎН УЧИНЧИ САҲНА

Рита. — Мана чинакам зодагон! У мени севади, дадам бўлса аслзода сотиб олмакчи... Викторни ола қолса бўлмайдами? Нима фарқи бор, французми, инглизми? Аммо у жуда мағрур. Менинг қўлимни сўрашдан воз кечса ҳам ажаб эмас! Қандай ёқимтой қутича! Ҳозир уни шундай яхши кўриб кетдимки! Уни ҳам Викторга тақдим қилгим келаётибди, аммо журъат қилолмайман. Дадамдан сўрашим керак. Ўшанда унга, ҳеч кимга айтмайман, деб ваъда берган сирни очаман. Унда илгаригига қараганда бадтарроқ чалкашиб кетаман. Хўп, Рита, дадил бўлу ўйлаб кўр! Кўрайлик-чи, қандай яхши қарорга келарканмиз. *(Бошини қўллари орасига олганча, столда чуқур ўй суриб ўтиради.)*

ЎН ТўРТИНЧИ САҲНА

Натан ва Рита.

Натан. — Аслзода виконт мендан ақл-хуш ўргангач, жўнаб кетди. Баҳс бойлашишига тайёрман, у ўртоқлари орасида ўзини буюк молиячи деб таърифласа керак. Қачон бўлмасин у менга бу сабоқларнинг ҳақини қайтаради. Рита, нима қилаётибсан? Нега бунча ўйчан бўлиб қолдинг? Дилингда бирон давлат сирини йўқми?

Рита. Йўқ, дада. Мен бу несессердаги яширин катакни очмоқчи бўлиб, ҳеч очолмаётибман.

Натан. — Яширин катак! Кўрсат-чи, кўрсат-чи, болагинам! Аксар бундай яширин катаклардан банк билетлари чиқиб қолади. Уни очиш қийин-ку...

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Р и т а. — Намиқиб қолганидандир.

Н а т а н. — Йўқ, Катак билан қутининг тагига бирон нарса тушиб қолганга ўхшайди... Шошма. Бир йўлини топиш керак. Хўш, Рита, агар у ердан йигирма мингликми ёки ўттиз минг франкликми билет топиб олсак нима дейсан?

Р и т а. — Яхши бўларди, шояд! (*Кулгили виқор билан чапак чалиб.*) Ичидан нима чиқса, ҳаммаси меники! (*Ўзига-ўзи.*) Мен уни Викторга тақдим этаман.

Н а т а н (*катакни очади*). — Ниҳоят! Тусмолим тўғри чиқди, бир варақ қоғоз бор экан.

Н а т а н. — Оппоқ қоғоз. Шўрликкина Ритам, аттанг, умидингни пучга чиқардим.

Р и т а (*ўкиниб*). Мен бўлсам, хаёлимда ҳашаматли кошона қуриб ўтирибман. Начора (*Қоғозни ерга ташлайди.*) Сарғайиб, моғор босган бир парча қоғоз... Ғаниматни қаранглар. (*Ўзига-ўзи.*) Ўзимга таскин бериш учун Викторга хат ёзиб, қутини унга юбораман. (*Томошабинларга орқа ўғирганча столга ўтиради-да, ёза бошлайди.*)

ЎН БЕШИНЧИ САҲНА

Давид, кейин Ионафан ва ўшалар.

Давид. — Жаноб Ионафан.

Н а т а н. — Биринчи гумаштаммиди? Банкдаги ишларини ташлаб келибдими? Тезроқ чақир. (*Эшик томон юради.*)

Давид чиқиб кетади.

Нима янгилик бор, қария Ионафан?

И о н а ф а н (*ҳаяжонланиб*). — Кечиринг, шундай ташвишландимки, шунинг учун ўзим югуриб кела қолдим...

Н а т а н. — Ўзингни бос, ўзингни бос, қариган тентак! Кўриб турибсан-ку, мен хотиржамман. Қизимни қўрқитиб юборма.

И о н а ф а н. — Сиз менга агентларингизга ҳамма давлат қоғозларини сотиб олиш ҳақида фармойиш беришни буюрган эдингиз...

Н а т а н. — Ҳа, давлат фондлари кўтарилиши билан уларни қимматроқ сотиш ниятида.

И о н а ф а н. — Маъкул. Бош агентингиз Оверланд қоғозлардан икки юз минг фунтга сотиб олган эди, улар яна икки фоиз тушиб кетди.

Н а т а н. — Хўп, жуда соз!

И о н а ф а н. — Сотиб олишга сотиб олдию ҳақини тўлай деса, қўлида пули йўқ.

Н а т а н (*совуққина*). — Ажаб қилибди.

И о н а ф а н (*ҳайратланиб*). — Ахир уларни сиз учун сотиб олган-ку.

Н а т а н. — Мен унга буйруқ берганимдими? Мен унга хат юборганимдими?

И о н а ф а н. — Ахир мен сизнинг номингиздан кафил бўлган эдим-ку.

Н а т а н. Хўп, унда тўла! (*Ҳижолат бўлган Ионафандан кулиб.*) Ха-ха-хо! Сени қўрқитмоқчи бўлганимни кўрмаётибсанми? (*Сандиқ томон бориб.*) Мана, ҳинд компаниясининг олтмиш фунтга қоғозлари, қолганлари инглиз банкларининг билетлари.

И о н а ф а н. Нафасимни ростладим... Лекин расвороқ нарсалар ҳам бор.

Н а т а н. — Нима экан?

И о н а ф а н. — Шундай бемаза вақтда аҳмоқ одам харид қилади, деяётишибди... Сиз ўз фондингизнинг миқдоридан ортиқроқ харид қилиб юборибсиз, мабодо курси пасайиши яна икки кун шу тариқа давом этса, унда сиз...

Н а т а н. — Банкрот бўламан. Улар тўғри айтишибди, фақат муддатига нисбатан янглишишибди. Агар курс тушиб кетаверса, мен индинга эмас, эртага банкрот бўлиб, синаман.

И о н а ф а н. — Шу гапларни хотиржам гапирсангиз-а?

Н а т а н. — Ёш бола! (*Унинг бурнига чертиб.*) Хўш, бошқа агентларим — Гольдшмидт билан Леви ҳам сотиб олишдими?

И о н а ф а н. — Биттаси эллик мингга, иккинчиси саксон мингга сотиб олди.

Н а т а н. — Сотиб олаверишсин, борини сотиб олаверишсин. Мана менинг икки кун муддатли векселим.

И о н а ф а н. — Уларни бугунча олишлари мумкин, аммо эртага...

Н а т а н. — Жим, тилингни тий.

И о н а ф а н чиқиб кетади.

ЎН ОЛТИНЧИ САҲНА

Н а т а н ва Р и т а.

Н а т а н (*қўлларини бир-бирига ишқаб*). — Ҳа! Ана ҳаёт деганлари! Бу кураш одамни қандай жўшдириб юборади! Назаримда, мен дарғага ўхшайман. Денгиз безовта, шамол қирғоқларга қараб эсаётибди, қоялар яқин, аммо биламанки, яхши, мустаҳкам, чидамли, юрагим қатъий, қўркувдан холи. (*Сўз оҳангини ўзгартриб, ҳазиломиз*.) Агар озгина вақт насиб қилса борми, унда анчагина чакки бўлмас эди. Кема жуда тез, физиллаб кетаётибди. (*Сандиқнинг олдига боради*.)

Р и т а (*бошини кўтариб*). — Бу кунни менга бағишлаганингиз шу бўлдимиз? (*Сандиқни ёнмоқчи бўлаётган Натаннинг олдига боради*.) Шошманг, бу даҳшатли сандиқни ёпмай туринг! Ичида нима борлигини кўрмоқчиман. Бу ранг-баранг, даста-даста қоғозлар нима ўзи?

Н а т а н. — Ўтказилган маблағлар, банк билетлари, векселлар, пулларнинг жаҳон бўйлаб парвоз қилишига мадад берадиган қоғозлар. Аждодларимиз биринчи бўлиб векселларни ихтиро қилишди, бу, ер айланади, қуёш бир жойда туради, деб сафсата сотишдан кўра афзал.

Р и т а. — Мана бу ялтироқ уюмлар-чи?

Н а т а н. — Олтин, Рита, Европанинг бош пул саройларида зарб этилган олтин; гинейлар, испан дублонлари, немис талерлари, луидорлар, наполеондорлар, — булар ҳаммаси Лондонга учиб келадиган қушлар, мен уларни қафасга қамаб қўйганман, бола очиб чиқсин, деб. Қўлингни ботир! Уюмларни қориштириб юбор! Қўлларни олтинга чўмилтириш қандай яхши-я! (*Икки сиқим олиб, бармоқлари орасидан ўтказди*.)

Р и т а. — Булар луидорми? Инқилобгача зарб қилинганми?

Н а т а н. — Ҳа! Шошма, мен кассани текшириб кўрай! (*Сандиқ олдида ўтириб, билетларни санайди*.)

Р и т а (*қўлида бир сиқим олтин билан саҳна олдига чиқиб*). — Агар шу луидорларни ўраб, яширин катакка солиб қўйсам борми! Уларни топиб олса, паққос, отам менга ташлаб кетган экан, деб ишонади. У жуда камбағал! Ажойиб бир фикр келди! Дада, менга йигирма олтин керак.

Н а т а н. — Йигирма олтин? Уни нима қиласан?

Р и т а. — Бу менинг эркалим! Назаримда, туғилган кунимда эркалик қилсам бўлар дейман.

Н а т а н. — Элик, юз олтин, агар бу сенга хуш келадиган бўлса. Мана сенга йигирма луидор. Қолган ҳаммаси ҳам вақти келиб сеники бўлади. Булар қандай яхши! (*Хўрсинади*.) Ҳар гал уларни қўлимдан чиқараётганимда, хўрсиниб кетаман. Мен уларни жуда яхши кўраман. (*Уларни санайди*.)

Р и т а. — Ишонаманки, мени ундан кўра ҳам яхшироқ кўрсангиз керак, дада. (*Столга томон боради*.)

ЎН ЕТТИНЧИ САҲНА

Қўлида пакет билан Д а в и д ва ў ш а л а р.

Д а в и д. — Тасира-тусирига олиб курьер от чоштириб келди. Лондондан, кассирингиздан пакет олиб келибди.

Н а т а н (*ўрнидан туради*). — Бер. (*Очиб, ғилофини ташлайди*.) Тушиб кетаётибди, тушиб кетаётибди! Ҳаммасини жин ураётибди! Хатни кўрайлик-чи. «Тўрт агент. пул тўлашни тўхтатди. Мейер банкрот бўлди. Глинн чиқиллаб турибди. Бизда охирги

операциядаги қарзларни бартараф қилиш учун қоғозлар йўқ. Бизга қирқ минг фунт керак, борган курьердан бериб юборсангиз». Ҳе! Иш жиддий тус олаётғибди! (*Соатиға қарайди.*) Соат икки... Икки соат мобайнида ўзгариш бўлмаса, унда Натан Готшильднинг ўзи ҳам банкрот бўлади. (*Сандиқ томон бориб, турли қоғозлардан олади, муҳрлайди-да, Давидга беради.*) Курьерга бер, айтгинки, жони борича отини чоптирсин. (*Ўрнидан туради.*) О, шамолнинг йўналиши қачон ўзгарар экан... Қачон ўзгарса, кўрамыз-да. (*Сандиқ олдиди.*) Энди бу қоғозларга тегиб бўлмайди. Бу тариқа қадрсизланиш бўлиб турганида уларни сотиш — муқаррар хонавайрон бўлиш деган гап. Нима қилдим? Нима қилдим? Тентак! Омадни кўкрак кериб дадил қарши ол. У бамисоли хотин тоифасидек дадилларни ёқтиради! Токи менинг номим ақалли шиллинг миқдориди қадрланса ҳам қатъий турамыз. (*Ҳаяжонланганича юриб туради, йигирма луидорни қоғоз билан ўрашни эплаётган Ританинг олдиди тўхтайдди.*) О, ўрганмаган кўлгиналар! Бер, мен ўрай! (*Столга келиб, олтинларни ўрайди.*) Мана бу гилдирақлар масиҳийларнинг эскича савдоларини аста-секин пилдирадиб юрган эди, то биз уларнинг ишларини жадалроқ олиб боришга ўргатмагунимизча. Хўш, энди нима қилмоқчисан?

Рита. (*ўтирганча*). — Айтаверайми? Жўнатмоқчиман...

Натан (*турганча*). — Менинг ижозатимсиз-а?

Рита. — О, сиздан ижозат сўрайман, агар сиз олдиндан ижозат беришни ваъда қилсангиз.

Натан. — Ваъда қиламан. Бу пуллар кимга?

Рита. — Жаноб Викторга.

Натан. — Нега энди? Ахир дарслари учун ҳақини вақтида тўламаётибмизми?

Рита. — Бу дарслар учун эмас, қутилмаган тўхфа сифатида; мен унга яна бу чиройлик қутичани ҳам юбормоқчиман.

Натан. — Мен сенга ҳозиргина тақдим қилган совгани-я? Нима қилганинг?

Рита. — Бу қути унга тегиши керак. (*Ўйлаб кўриб.*) Қути унинг отасиники экан. У гербни, онасининг портретини таниди. Онаси гўдаклигида ўлиб кетган экан.

Натан. — Бундай воқеаларни тўқиб юбориш ҳеч нарса эмас. Дунёда саргузашт-бозлар тўлиб ётибди. Мен бу жаноб Викторнинг кимлигини суриштириб кўрмай хато қилибман.

Рита. — Жаноб Виктор саргузаштбоз эмас. Унинг тўғрисида ўзим маълумотлар тўпладим, улар жуда яхши маълумотлар. Ундан ташқари, у бу қутида яширин катак борлигини биларкан, менга пружинасини кўрсатди. Кўринг, мана онасининг портрети. Хўп, мабодо, қанчадан-қанча йиллар ўтгандан сўнг онамининг портретини бировларнинг қўлида учратсаму уни менга бергилари келмаса, бу сизга шафқатсизлик бўлиб кўринмасмиди?

Натан. — Тўғри, онасининг портрети бебаҳо нарса.

Рита. — Хўш, унга берсам бўладими?

Натан (*бир дақиқа мулоҳаза қилиб кўрганидан кейин*). — Ҳа.

Рита. — Миннатдорман, миннатдорман, дада! Сиз қандай ҳимматлисиз! Сизни шунақанги яхши кўраманки! Мана, қаранг, пулни яширин катакка солиб қўяман. Бахтимга, боя Виктор катакни очолмаган эди, энди, олтинни оиламиздагилардан биронтаси яшириб қўйган, деб ўйлайди. Агар мендан сўраб қолса, мен солиб қўйганим йўқ, деб қасам ичаман...

Натан. — Бехуда қасам ичасанми?

Рита. — Зарари йўқ! Мен эмас, сиз солиб қўясиз. Вой, айёрлигимни қаранг.

Натан. — Бу унча-мунча иезуитчасига ўхшаб кетадию ўргамчилик учун чакки эмас. Ҳозир кўришиб турибдики, сен ҳали айёрлик қилишга тажрибасизсан. (*Қоғозни йиртиб*). Қара: луидорларда 1787 ва 88 йиллар кўрсатилган, сен уларни бу йилги фабрика тамғаси бор қоғозга ўрабсан. (*Қоғозни пакетни муҳрлаш учун ёққан шамга тутайди.*)

Рита. — Ҳа, ҳа, хаёлимга ҳам келмабди.

Натан. — Бу нарса баъзан муттаҳам алдоқчиларнинг ҳам хаёлига келмаган, ана шу лақмаликлари туфайли қўлга тушганлар. Агар бундан буён ана шундай иш қилмоқчи бўлсанг, доимо фабриканинг тамғасига қара, кўпроқ банк билетидеги тамғани кўздан кечиришни унутма, — қалбаки эмасмикан, деб ёруққа солиб кўр.

Рита. — Хўп, ўраш учун тамғасиз қоғоз топиш керак экан.

Натан (*ерга қарайди*). — Мана кутидан чиққан қоғоз, керак бўлган қоғоз худди шу. Саргайган, эскирган. Тамғасини кўрайлик-чи.

Рита (*қоғозни шамга тутади*). — “1791” деган рақам аниқ кўриниб турибди. Вой, дада, қаранг, қора ҳарфлар кўринаётғибди, улар илгари қоғоз бетида кўринмаган эди. Биринчи сўзларни аниқ кўраётғибман: “Ушбуни кўрсатганларида”...

Натан. — Кўрсат-чи. Бу махфий сиёҳ билан ёзилган. Ҳарфлар яхши чиқиши учун иссиққа яқинроқ тутиш керак.

Рита. — Яна бир сир. О, бебаҳо кутича! Худди араб эртақларидагидек мўъжиза буюм. Мен кутини очгунимча, қоғозни каминга тутиб туриш.

Натан (*камин томон бориб, қоғозни оловга тутиб туради, ўқийди*). “Ушбуни кўрсатганларида маркиз де-Сен-Кастга ёки у буюрган кишига 200.000 талер тўлаш мажбуриятини оламан. Уларни сақлаб бериш учун олган эдим...” Менинг дастхатим... (*Қоғозни яна тезликда оловга тутади*.) Маркиз де-Сен-Кастга берган тилхатим. (*Титраганча қоғозни фикимлайди*.)

Рита. — Нима бўлди, дада? (*Унинг олдига боради*.)

Натан. — Ҳеч нарса. Ҳеч қандай аҳамияти йўқ, эски тилхат. Аллақачон ўтиб кетган одамларга тааллуқли экан, улар аллақачон ўлиб кетган. (*Қоғознинг бир қисмини йиртиб олади*.) Бу қандай сиёҳ эканлигини билмоқчиман, биз банкирлар бундай сиёҳни кўпинча ишлатиб тураемиз. Мен ёзуви бор қисмини олиб қоламан, уни кимёвий анализдан ўтказдираман. Мана тоза қисми. Ўрашга бемалол етади. (*Луидорларни ўраб, муҳрлайди*.)

Рита. — Пружинасини кўраётғибсизми, дада? Катаги лўп этиб чиқди. Пулни жойланг. (*Кутичага*.) Энди жойингга қайт!

Натан. — Буни, Викторнинг отасиники экан, дейсанми?

Рита. — Ҳа, ундан 1792 йилдан бери дарак йўқ экан. Хотини шўрлик ўшандан салдан кейин Эльзасда вафот этибди.

Натан. — У сенга отасининг номини айтдимми?

Рита. — Ҳа. Аммо бу сир, дада! Лекин, ўйлайманки, сиз билишингиз керак, нега десангиз, мен билан сизнинг орамызда сир бўлмаслиги керак, шундай эмасми, сиз менга буни доимо таъкидлардингиз. Хўш, унинг отаси маркиз де-Сен-Каст экан, аммо Виктор ўзини бу унвон билан атамайди, атагиси ҳам келмайди, негаки, жуда камбағал.

Натан (*оҳиста, аммо Рита эшитгулик қилиб*). — Аломат, аломат бир тасодифий ҳол. Иегованинг ҳидояти! (*Бошқа томонга ўтади*.)

Рита. — Қандай тасодифий ҳол, дада?

Натан. — Шундай бир ҳолки, қанча йиллар ўтиб кетгандан кейин биз бирйўла кутини ҳам, Викторни ҳам топдик.

Рита. — Демак, кутини унга беришимиз керак экан, шундайми?

Натан (*ўйчан*). — Ҳа, ҳа.

Рита. — Мен ҳозир буни жаноб Викторга юбораман, у ҳали леди Маркманни-кида бўлиши керак, шу ерда, қаршимизда. О, қандай бахтиёрман. Туғилган куним қандай яхши келди! Менинг отам қандай ажойиб, олижаноб одам! (*Уни ўнади ва кутини кўтарганча чиқиб кетади*.)

ЎН САККИЗИНЧИ САҲНА

Натан (*ёлғиз*). — Ажойиб, олижанобмиш! Тутуриқсиз сўзлар! Марҳумнинг вори-си топилди! Мен уни ҳаммаёқдан беҳуда қидира бошлаганимдан бери қанча йиллар ўтди; қарздан осон кутулган бўлардим, унда ҳеч нарсага чув тушмасдим, унда сахий муаққилим мени кўлларди. Ҳозир ворис мендан пулларини талаб қилиб келаётғибди, ҳолбуки, арзимагангина маблағ менга жуда зарур бўлиб турибди. Ҳозир менинг бор бойлигим, менинг бутун истиқболим, бир соатдаги воқеаларга боғлиқ бўлиб турибди. (*Сўз оҳангини ўзгартириб*.) Ҳа, у анча кутган, яна кута турар; бу кураш қачон бўлмасин тугар, ё мен юзага қалқиб чиқарман, ёки кема ҳалокатида фарқ бўларман. Мен эртага унга қарзимни тўлайман, мабодо... мабодо... Ким билади, эртага мендан талаб қиладиган талерларча чақа қолармикан? У талаб қиладими? Исботлари қани? Лаънати кути! Энди эсласам, ўшанда маркиз де-Сен-Кастнинг қўлида шунга ўхшаган нарса бор эди, шекилли; мен эътибор бермаган эканман. Афтидан, у тилхатни кутига яширган экан-да. Хўп, дуруст, фараз қилайликки, бу Виктор дегани унинг

ўғли бўлсин... Менинг унга қарздорлигимнинг исботи қани? Ўртасидан йиртиб юборилган бир парча қоғоздан бошқа ҳеч нарса йўқ, қоғозда ёзилган сўзларни аниқ аён қилгунча олов уни йўқ қилиб юбориши мумкин. Уни йўқ қилиш тўғрироқ бўларди. (*Камин томон боради.*) Лаънати бир парча қоғоз! Мен уни биринчи ҳарфлариданоқ танидим. Кўрайлик-чи, бори шумикан? (*Уни оловга тутуди.*) Тамом, ҳаммаси аниқ аён. Лондондаги ҳар бир агент қасам ичиб, бу менинг имзом эканлигини айтади. Бу яна қандай сўзлар бўлди? Тушунмадим. “1792 йил, 22 октябрь. Шоҳидлик бераман ва мажбурият оламан. Рита Готшилд”. Ритагинам, унинг дастхати, қўли қалтираган экан. О, Ритагинам. (*Қоғозни ўпади.*) Йўқ, йўқ, мен унинг имзосини ёқиб юборолмайман, йўқ, ҳеч қачон! О, менинг муқаддас фариштам, то шу бугунги кунгача яшаб келсанг, қандай бахтиёр бўлар эдинг! У менинг шу бурчим ҳақида гапирган эди, ҳатто ўлаётганида ҳам ўзларига тегишли меросдан бутунлай беҳабар бева билан етимни ёдидан чиқармаган, то уларни топмагунимча қидиришларимни тўхтатмайман, деб қасам ичишга ваъда беришимга мажбур қилган эди. 22 октябрь куни қасамёд қилганимдек. Мен унга яна қасамёд қилдим. Энди етим топилди, агар лафзимда турадиган бўлсам, мутлақо хонавайрон бўламан. Оҳ, энди нима қилдим! Сен мени кўриб турибсан, сўзларимни эшитиб турибсан, Ритагинам, менга мадад бер, маслаҳат бер... Рита, Рита, ёрдам бер, ёрдам бер! (*Ританинг портрети олдида тиз чўкиб, унга кўлларини чўзади.*) Қизимизга айтайми, айтмайми? (*Бамисоли ўқтираётгандек.*) Ҳа... Унга бор гапни айтаман... У менинг маслаҳатгўйим, юрагимга йўл кўрсатувчи бўлади. Сен шундай эдинг, бундан буён ҳам шундай бўласан!

ЎН ТЎҚҚИЗИНЧИ САҲНА

Рита, Натан, кейин Давид.

Рита. — Мен қутини Викторга чиқариб юбордим, дада. Сизга нима бўлди? Ошпоқ оқариб кетибсиз! Қалт-қалт титраётибсиз. Қаттиқ ташвишланаётибсиз-да! Ҳаммаси курьерларнинг касридан, гиз-гиз келаётишибди; менинг ўзим ҳам ташвишга тушиб қолдим. Ана, тагин битгаси, отдан тушаётибди.

Натан (*эшик томон югуради*). — Қани у? Мен уни ҳозироқ кўришим керак!

Давид кириб, пакет узатади. Рита ачинганча ҳаяжонланган отасига қараб туради.

(*Қалтираётган кўллари билан пакетни очади.*) Ҳа! Лондон банкининг фондлари кўтарилаётганмиш... Йўқ... Ярим соатдан кейин тушаётганмиш... Ҳамма қоғозларнинг нархи тушаётганмиш. (“*Биржа варақа*”си билан келган хатни ўқийди). Ионафан юборибди! “Агар Робертсга ўттиз беш минг фунт жўнатмасам, у тўловларни тўхта-тишга мажбур бўлади”. Қандай бўлди! Робертс-а, унга бир соатгина муқаддам пул берган эдим-ку. Ўша фирма бусиз ҳам менга беш юз минг фунт нақд пул, яна курс бўйича пунча қоғоз қарздор. Фирмаларининг синиши — менинг ҳам синишим. Уларга қандай ёрдам берса бўлади? Агар шундай қилсам охириги маблағимдан маҳрум бўламан. Ҳолбуки, бу жуда зарур. Менга Иегова мададкор бўлсин! (*Сандиққа бориб, бир даста қоғоз олади.*) Рита, менга қара! Биз қутидан топган қоғозни... ҳали ўқиш қийин бўлган эди... Энди бу осон, ўқи!

Рита (*ўқийди*). — “Ушбунни кўрсатганларида маркиз де-Сен-Кастга ёки у буюрган кишига 200.000 талер тўлаш мажбуриятини оламан. Уларни сақлаб бериш учун олдим. Натан Готшилд”. Сизнинг имзонгиз-ку?

Натан. — Ўқи, ўқи.

Рита. — “1792 йил, 22 октябрь. — Шоҳидлик бераман ва мажбурият оламан. Рита Готшилд”. Онам-ку!

Натан. — Ҳа, у гувоҳ бўлган эди... Мажбурият олган эди. Маркиз мендан шахсан шу тилхатни олган эди.

Рита. — У кейинчалик пулини талаб қилмадимиз?

Натан. — У бир неча дақиқадан кейин ўлдирилган экан.

Рита (*ваҳимаси келиб*). — Вой, худойим-эй!

Натан. — Ўз ватандошлари, француз солдатлар ўлдиришибди.

Рита. — Демак, бу пулларнинг ҳаммаси Викторники экан-да?

Натан. — Агар у ҳақиқатан ҳам маркизнинг ўғли бўлса.

Рита. — О, қандай хурсандчилик! У яна ўз фамилиясию унвони билан юриши мумкин... Мен қандай бахтиёрман! (*Ирғишлайди, кулади ва йиғлайди.*)

Натан. — Бу нимаси, Рита?

Рита. — Кечиринг, дада, унинг қандай очиқ кўнгиллигини билсангиз эди. У ўзининг таҳқирланган ҳолатига қандай мардлик, олижаноблик билан бардош бериб келди.

Натан. — Рита, сен уни севасанми?..

Рита уялганидан ўгирилиб олади.

У ҳам сени севадими?

Рита. — Ҳа.

Натан. — Сеними, ё сенинг пулларингними?

Рита. — О, мени, мени, фақат мени!

Натан. — Яхши қилади, агар сенга уйланса, қашшоқ қизга уйланган бўлади.

Рита. — Ҳа, тушундим, сиз мени меросдан маҳрум қилмоқчимисиз?

Натан. — Нобакор! Менинг тўғримда шундай деб ўйлашга қандай ҳаддинг сизди? Қара! Мана бу ўттиз минг фунт! Бу роппа-расо мен унга тўлашим керак бўлган пул. (*Қорғонни ўрайди.*) Унга юбор!

Рита. — Вой, дада, сизга ташаккур айтаман! Мен бир дақиқа ҳам вақтни беҳуда кетказмайман.

Натан. — Шошма! Бундай қилишдан олдин, билиб қўйишиг керакки, бу пул Викторни бойитиб юборса, мени қашшоқлик томон ирғитади...

Рита. — Ота!

Натан. — Рост! Шу дақиқада менинг операциямдан чегирилган бу маблағ мени ҳамма нарсадан маҳрум қилади — бу менинг мағлубиятим, менинг ҳалокатим...

Рита. — Олинг, олинг, дада! (*Унга билетларни қайтаради.*)

Натан. — Агар оладиган бўлсам, булар ҳам бир неча соат мобайнида менинг барча бойлигимни ютиб юборган ўпқонга қараб кетади.

Рита. — Сиз унга кейин қайтарарсиз.

Натан. — Қачон? Нима билан? Мабодо менинг ҳисоб-китобларим янглингтирса, бир соатдан кейин тўловларимни тўхтатишим керак бўлади-да... Эртагаёқ банкрот деб эълон қилинаман.

Рита. — Демак, сиз бу пулларни олсангиз...

Натан. — Уни алдаган бўламан.

Рита. — Бордию берсангиз-чи?

Натан. — Унда отанг хонавайрон бўлади, бадном бўлади. Танла, болам, икковидан бирини...

Рита (*овози титраган, йиғламсираган ҳолда*). — Йўқ, йўқ, ўзингиз танланг, мен танлаёлмайман, юрагим бетламайди...

Натан (*унинг кўлини тутди*). — Қизгинам, онанг танлаган бўларди! Ундан сўра, сенга ўргатсин.

Рита. — Оҳ, дада, сўраёлмайман! Бошим қизиб кетаётибди, ўламан, сўранг, дада, икковимиз учун сўранг!

Натан. — Мен ундан сўрадим, у менга мадад берди...

ЙИГИРМАНЧИ САҲНА

Давид, кейин Виктор ва ўшалар.

Давид. — Музика муаллими.

Рита. (*санчиб туриб, отасининг ўнг томонига ўтади*). — Виктор!

Виктор кути билан киради. Давид кетади.

Виктор. — Жаноб Готшилд, мисс Рита, мен сизларнинг бебаҳо совғаларингиз учун чуқур миннатдорчилик изҳор қилмай туриб шаҳарга тушиб кетолмайман! Сиз балки билмасангиз керак, жаноб Готшилд...

Натан. — Ҳаммасини биламан. (*Ритага.*) Жаноб Викторга бирон нарса дейшинг керакмасми?

Рита (*уриниб кўради, аммо эплломайди*). — Мен гапиролмайман.

Виктор (*ўнг бурчакда турган кўйи, ота билан қизи ўртасида нималар ўтаётганини пайқамайди*). — Хайр! Эртагача, мисс! Сизларга миннатдорчилик билдираман, чин қалбимдан миннатдорчилик билдираман. (*Кетмоқчи бўлади.*)

Натан. — Тўхтанг... (*Сукут.*) Сиз... маркиз де-Сен-Кастмисиз?

Виктор. — Мисс Рита сизга менинг сиримни очибди-да?

Натан. — Йўқ, уни мана бу нарса (*қутичани кўрсатиб*) очди. Ундан ташқари у бошқа сирни ҳам очди... Мана бу тилхатни юзага чиқарди. Ўқинг! (*Уни Викторга беради.*) Мана бу мен сизга тўлашим керак бўлган қарзлар миқдоридagi банк билетлари... Фойда байига келсак, узилишармиз...

Виктор. — Шундай бўлиши мумкинми? (*Қутини столга қўяди*). Демак, буни сизга менинг отам...

Натан. — Бор нарсасини менга ишониб топширди... Ҳа, ҳа!..

Виктор. — Ниҳоят мен отамнинг номи унвонидан фойдалана оладиган бўлдим... Эҳ, жаноб Готшильд, бу олижаноб хатти-ҳаракатингизни яна бир хайрли иш билан тугалласангиз, қизингизнинг қўлини сўрашимга ижозат берсангиз. Эҳти-молки, мен сиз тилаганча унчалик бой бўлмаган куёвдирман...

Натан. — Мен кутгандан ҳам бойроқсиз... (*Чуқур ҳазинлик билан.*) Мен хонавайрон бўлдим.

Виктор. — Сиз-а?

Рита. — Ҳа, Виктор... У мана шу тўловлар оқибатида қашшоқ бўлиб қолди... Бу пуллар унинг жонига ора кириши мумкин эди... (*Йиғлайди*).

Виктор. — Боймисиз, камбағалмисиз, сиз мени куёв қиласизми?

Натан. — Қандай қилиб? Сиз унинг сепи бўлмаса ҳам уйланмоқчимисиз? Ўйлаб кўринг... Менинг қашшоқлигим аниқ... Мен ҳамма нарсамдан ажралаётиман.

Виктор. — Мен эса Рита билан биргаликда қўлга киритаётиман.

Натан. — Дуруст... Яхши йигит! Сиз — пухта зарбдан чиққан асл пул экансиз! Уни олинг... Аммо унинг отасини ҳам боқошингизга тўғри келади... Мен бир чақасиз қоламан... Лекин бу узоққа чўзилмайди... Бу бахтсизлик мен учун катта зарба. (*Оёқларини аранг сургаганча, саҳнанинг иккинчи томонига ўтади.*)

Виктор. — Йўқ, жаноб Готшильд, сиз камбағал бўлиб қолмайсиз... Ақалли менинг айбим туфайли. Бу пуллар меники... Мен сизга бир ҳиссадор бўлиб қўшиламан, буларни бус-бутун сизнинг ихтиёрингизга топшираман.

Натан (*беҳосдан кучга кириб*). — Э-ҳа! Сиз уларни менга ишониб топширасизми?.. Мен билан бирга биржада қатнашасизми?.. (*Бир даста қоғозни олиб, стол олдига боради-да, қўнғироқни қаттиқ чалади.*)

ЙИГИРМА БИРИНЧИ САҲНА

Кичкина сават кўтарган Давид ва ўшалар.

Натан. — Мана бу пакет курьерга... Ҳозироқ жўнасин... Отини ҳоритиб ўлдирса ҳам... Иккита отни ўлдирса ҳам... Ҳатто ўзини ҳоритиб ўлдирса ҳам, лекин биржа ёпишмасдан етиб борсин. (*Унга пакетни беради.*) Ҳа, нега қаққайиб қолдинг, галварс?

Давид. — Панжаранинг олдида бир одам турибди, овчилар кийимида... Мана шу саватни олиб келган экан, зудлик билан қўлингизга беришни айтди... Бу каптар... Мен уни ошпазга олиб кириб бераман. (*Кетмоқчи бўлади.*)

Натан. — Хайрия! (*Саватни қаттиқ ташвишланганча очади.*) Шварцшильдининг каптарларидан бири. (*Каптарни олади-да, унинг қаноти остидан чиққан кичкина хатни тиши билан йиртиб очади.*) Рақамлар билан ёзилибди, аммо мен тушунаман. (*Кўзларини кўллари билан силаганча, қалтироқ овоз билан ўқийди.*) “4 апрель, туш. Иттифоқчилар Парижда. Наполеон фонтенблода тахтдан воз кечди”. Омон қолдим, омон қолдим, мен омон қолдим! (*Қувончидан ирғишлайди, кўзларидан ёш тирқираганча кулади.*)

Рита. — Ё, худойим! У эсидан оғиб қолди!

Натан. — Эсим оғиб қолди! Ха-ха-хо! Эсим оғиб қолди! (*Столга боради-да, ёзганларини ўқий-ўқий, тез-тез хат ёзади.*) Ионафан! Лондонда бор ҳамма агентларни йиғ. Сотиб олавер, олавер, олавер!.. Ҳаммасини сотиб олавер!” Бу курсерга.

Давид шоша-пиша чиқиб кетади.

(*Орқасидан қичқиради.*) Физилла, тошбақа! Ана манзаранинг ўзгариши, мана бандаргоҳ!.. Мана тантана!.. Мана фоизларнинг кўтарилиши! Менинг юзталикларим юз миллионларга айланди... Эртага мен юз карра миллионер бўламан... Маркиз де-Сен-Каст, сиз айна мавридида келдингиз! Сиз ютуқларимни мен билан баҳам кўрасиз. Бугун сотаётибдилар. Ёлғиз мен сотиб олаётибман; эртага ҳамма сотиб ола бошлайди, мен эса ёлғиз ўзим сотишга киришаман. (*Каптарни бағрига босади.*) О, азиз қушча! Нуҳнинг каптари тумшугида зайтун навдаси билан келган эди, сен эса уни қанотинг остида олиб келдинг! Мен сени тирилтиролмайману аммо сендан тулумча ясаб, ичингга банк билетларини жойлайман! Сени ҳашамдор олтин қафасга солиб туғилган кунда Ритага тақдим этаман. (*Каптарни столга кўяркан, Несесерлани кўриб, унинг яширин катагидаги пулларни олади.*) Энди бу луидорлар сандикқа қайтиши мумкин.

Рита. — Вой, Викторнинг йигирма луидори-ку?

Натан. — Мен сенга яхшироқ совға таклиф қиламан... сен унга бу маблағни ўпич билан қайтарасан. Ҳар бирига бир франкдан бўлса — тўрт юз ўпич бўлади.

Рита. — Тўрт юзга-я!

Виктор. — Розиман!

Натан. — Талаб қилиниши билан тўланади! (*Ритани оҳиста у томон суриб, хотинининг портретига кўз ташлаб олганча, уларни кузатади.*)

Парда

